

ZITTING VAN DEN 10DEN JULIJ.

LXXXIV. Lager Onderwijs. (Beraadslaging over de artikelen.)

89ste ZITTING.

ZITTING VAN VRIJDAG 10 JULIJ.

(GEOPEND TEN 11 URE.)

Ingekomen: 1°. verzoekschriften; 2°. boekwerk. — Voortzetting der beraadslaging over art. 22 van het wetsontwerp tot regeling van het Lager Onderwijs.

Voorzitter: de heer van **Goltstein**.

Tegenwoordig, met den Voorzitter, 65 leden, te weten de heeren:

Heemskerck, Reinders, Anemaet, van Wintershoven, Wijbenga, Westerhoff, Delprat, van Akerlaken, van Deinsse, Hoyneck van Papendrecht, Baud, van Franck, Hengst, Vegelin van Claerbergen, Blaupot ten Cate, Poortman, Sander, de Brauw, Storm van 's Gravesande, van Reede van Oudtshoorn, Wintgens, van Hoëvell, Mackay, Dommer van Poldersveldt, de Lom de Berg, Groen van Prinsterer, van Heiden Reinestein, Beens, Zylker, van Zuijlen van Nyevelt, ter Bruggen Hugenholtz, Godefroi, van Lynden, Storm, de Limpens, van Boese, van Rappard, Jaspers, Elout van Soeterwoude, Stolte, Bosch, Gevers Deijnoot, Taets van Amerongen, van Nispen van Sevenaer, van der Poel, van Forest, Luijben, van der Veen, Thorbecke, Meijlink, Dullert, Bots, Kien, Dirks, van Eck, Hoekwater, Sticher van Domburg, Sloet tot Oldhuis, Bieruma Onsting, Nolthenius, Strens, van der Linden, de Poorter en Neussen;

en de heeren Ministers van Binnenlandsche Zaken, van Justitie, van Fijantien, van Buitenlandsche Zaken, van Marine en voor de Zaken van de Roomsche-katholieke Eeredienst.

De notulen van het verhandelde in de vorige zitting worden gelezen en goedgekeurd.

De **Voorzitter** deelt mede dat zijn ingekomen:

1°. de volgende verzoekschriften, als:

een adres van den gemeenteraad van Oss, Noordbrabant, tegen de wet op het lager onderwijs, voor zoover daarbij de kosten van het openbaar onderwijs ten laste der gemeente worden gebracht; een adres van C. A. Verkouteren, fabrikant in aarden buizen tot droogmaking van lande, te Bergen op Zoom, tot bescherming van zijnen tak van nijverheid tegen den invoer van Belgische draai-nerbuizen.

Deze adressen zullen verzonden worden naar de Commissie voor de Verzoekschriften.

2°. eene missive van den Minister van Oorlog, ten geleide van een exemplaar van het werk van H. Schlegel, » Handleiding tot de beoefening der dierkunde. »

Dit boekwerk zal worden geplaatst in de boekery der Kamer.

Aan de orde is de voortzetting der beraadslaging over de *drie eerste alinea's van art. 22 van het WETS-ONTWERP OP HET LAGER ONDERWIJS.*

De heer van **der Bruggen**, Minister van Justitie: Mijnheer de Voorzitter, het spijt mij indigend, dat ik geropen ben om van de Kamer te vragen, dat zij nog eenige weinige oogenblikken het oor wille leenen. Ik erken dat ik liever niet gesproken had, maar de Kamer zelve zal gevoelen, dat ik niet wel kan zwijgen, vooral ook na de toezegging, die ik in mijne vorige rede gedaan heb, dat ik eenige inlichtingen zou geven omtrent de wijze, waarop naar mijne overtuiging de woorden »opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden» in het wets-ontwerp ook een praktische beteekenis op de school kunnen hebben, zoodat die woorden geen enkele naam, geen holle klank en nog erger zijn. Ik zal daartoe, Mijnheer de President, twee vragen behandelen, welke ik mij voorgesteld heb, ten einde mij zelven en de Vergadering, zoo ik hoop, de zaak duidelijk te maken.

De eerste vraag is deze: Wat is opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden? En de tweede vraag luidt alzoo, Mijnheer de President: Wat is ergeren, aanstoot geven, kwetsen van leemais godsdienstige overtuiging, in tegenstelling van het eerbiedigen van die godsdienstige overtuiging, als de Grondwet wil?

Ik gevoel, Mijnheer de President, al het maatschappelijke van de taak, die mij heden opgelegd is, en ik ontveins niet, dat ik er eenigermate onder gebukt ga. Ik zal nu in dubbele mate behoedzaamheid noodig hebben: want ik voorzie — en dat ligt in den aard der zaak — dat op mijne woorden bijzonder gelet zal worden, om die woorden te exploiteren, zoowel door degenen die in het voorstel der Regering te veel, als door degenen, die daarin te weinig zien. Ik zal trachten, en ik hoop dat het mij gegeven zal worden, oprechtheid aan voorzigtigheid te pagen. Ik mag mij niet met de hoop vleijen, dat ik iets zal kunnen bijbrengen tot overtuiging van de beide partijen, die of te veel of te weinig in het wets-ontwerp zien. Ik zal mij tevreden stellen, als ik iets moog gezegd hebben tot geruststelling van het geweten van degenen, die, tevreden met het weinige en niet bevreesd voor het vele dat de wet geeft, en genoegen nemende met hetgeen de wet nu geven kan, evenwel zich in hun geweten geschokt kunnen gevoelen door de qualificatie, welke aan het voorstel der Regering gegeven zijn; die zich niet gaarne schuldig zouden maken aan heiligschennis, aan verloochening van het Kruis. Ik voor mij erken gaarne, Mijnheer de Voorzitter, dat ik gedurig de behoefte gevoeld heb om mijn geweten daaromtrent gerust te stellen, ook wanneer het door dergelijke voorstellingen geschokt werd. En hetgeen mijn gemoed bevredigt, wil ik aan de Kamer mededeelen met eenvoudigheid, met korthed zooveel dit kan, en vooral naar de stem mijns gewetens.

Ik zal vooraf, Mijnheer de President, een tegenbezoek moeten afdragen aan sommige van mijne anti-revolutionaire bestrijders: een tegenbezoek, dat door de beleefdheid gepocht wordt, doch dat met het oog op den tijd, waarover de Kamer te beschikken heeft, kort zal moeten zijn.

Ik ontmoet het eerst mijn geachtten vriend en krijgsmakker en ambgenoot in eene ervolte roeterlijke betrekking en mede-directeur van de Christelijke normaalschool, den heer van Lynden.

De heer van Lynden heeft mij, Mijnheer de President, gewis onder al die titels behandeld op eene wijze, welke betrekkelijk zacht kan genoemd worden. Ik dank hem daarvoor. Ik moet evenwel eene opmerking maken aan den heer van Lynden. Hij heeft gezegd: » ik wil geene aanleiding geven tot scherpe replie-

ken." Ik geloof dat de rede van den heer van Lynden een bewijs en voorbeeld was, dat men soms reden kan hebben om met Paulus als een gemeedelijk Christen te klagen dat men niet doet wat men wil.

De heer Elout van Soeterwoude. Volgens dien spreker vergeenoegt zich de Minister met een minimum van geloof en vaderlandsliedje op de school. Ja, hij vergeenoegt zich daarmede waar hij niet meer geven kan, waar het meerdere buiten zijne magt ligt; — maar hij vergeenoegt er zich niet mede, waar meer geloof en meer vaderlandsliedje met billijkheid kon verwacht worden.

De Minister volgt, naar den heer Elout van Soeterwoude, de meerderheid. Vroeger was de klacht, bij gelegenheid der discussie over het adres van antwoord, dat dit Ministerie op het gevoelen der meerderheid geen acht gaf; nu luidt zij, dat het Ministerie de meerderheid volgt. Ik hoop dat het eerlang zal blijken, tot blijdschap voor de Regering en de bevolking, — ik voeg er met gerustheid dit woord bij — dat de meerderheid der Kamer omtrent de hoofdzaak van dit voorstel, waarop het voornamelijk aankomt, op de woorden: *Christelijke opleiding*, het gevoelen der Regering in haar voorstel zal gevolgd hebben.

De heer Groen van Prinsterer moet mij verschoonen van een tegenbezoek, want ik vrees dat ik mij te lang bij hem zoude moeten ophouden. Hij kan niet vergen dat ik den inhoud van zijne geheele redevoering zal wederleggen, en zulks niet alleen om den veelomvattenden inhoud van die allerbelangrijkste en uitmuntende redevoering, maar ook — ik moet er rond voor uitkomen — om de moeilijkheid, die erin gelegen is om den heer Groen van Prinsterer te bestrijden; een moeilijkheid, die gelegen is juist in de uitnemendheid van zijne parlementaire welsprekendheid. De eigenaardigheid daarvan doet mij soms onwillekeurig denken aan hetgeen de Romeinsche geschiedschrijvers ons verhalen van den schrik, dien hunne legioenen ondervonden, toen zij het eerst in aanraking kwamen met die lichte Numidische ruiters, die als eene procella equestris rondom haar tourbillonneerde, die overal en nergens was en wier pijlen onder het vlugten dikwerf het zekerst troffen. De Romeinsche legioenen waren aanvankelijk ontsteld. Maar naderhand hebben zij geleerd ook die Numidische zulters te overwinnen. Ik hoop dat mij die tijd, niet om te leeren overwinnen, maar om tenminste niet van schrik bevangen te zijn, in het vervolg, door meer oefening, zal gegeven worden.

Maar daarenboven, ik meen dat eene opzettelijke wederlegging van de redevoering van den heer Groen niet hier zoude te huis behooren, maar meer het onderwerp zou kunnen uitmaken van discussie in een filosofisch-theologisch dispuut-collegie. Ik zou de *Christelijke bezig houden met de philosophie van Vinet* en moeten aantoonen waar in die philosophie, waarmede ook ik zeer ingenomen ben, *le défaut de la cuirasse* gelegen is. Ik zou moeten treden in eene ontwikkeling van den strijd tusschen Bunsen en Stahl; een strijd waaromtrent ik alleen dit zeggen mag, dat het niet Bunsen is die mij bekeerd heeft tot het gevoelen dat ik thans aankleef; want ik heb Bunsen's *Zeichen der Zeit* nog niet kunnen lezen; ik hoop dat naderhand bij meer rust te zullen doen. Evenwel ik erken, dat ik een geestverwant ben van de rigting van Bunsen, door de kennismaking van andere zijner uitmuntende geschriften. Doch ik kan de Kamer met die kwestie niet bezig houden, omdat ik, het zij met eerbied gezegd, niet kan hopen dat ik al hare leden evenzeer op hare hoogte zijn, en omdat ik dus gevaar zou loopen te spreken over eene zaak waarin vele leden slechts weinig belang zouden kunnen stellen. En eindelijk is de discussie over dit onderwerp, en eene breede wederlegging van de redevoering des heeren Groen van Prinsterer, minder noodig, omdat ik, om rondoff te spreken, op die geheele redevoering, van het begin tot het einde en bij elk punt, maar één en altijd hetzelfde antwoord zou moeten geven. Dit antwoord dat ik mij voorbehoud in het vervolg mijner rede kortelijk aan te wijzen.

Ik zal nu tot mijn eerste punt overgaan.

Watis opleiding tot Christelijke deugd of deugdbeoefening? — want die woorden staan gelijk naar den geest van dit voorstel, vergeleken met de wet van 1806, waarbij in het reglement voor de examens juist dat woord *deugdbeoefening* voorkomt, zooolt daardoor de uitdrukking *Christelijke deugd* nog meer wordt gekarakteriseerd. Van dat denkbeeld, dat zeer ruim is op zich zelf, wordt door de Grondwet en door het derde lid van art. 22 geëcarteerd al wat te ruim zoude maken. Door die beperking kan en mag, zoo als de spreker uit Deventer zeer juist gezegd heeft, opleiding tot Christelijke denden op de gemene school in geen anderen zin worden opgevat, dan dat alle leerstellige en dogmatische bestanddeelen, alles met één woord wat tot het begrip des Christendoms, van zijne waarheden, van zijne feiten, van zijne geschiedenis behoort, van die gemene school verwijderd moet blijven. Ik meen dat die verklaring juist en dat zij duidelijk is.

Dat het alzoo zij, vordert de Grondwet en dit vordert de rechtvaardigheid. Allen, Protestanten, Roomsch-katholijken en Israëli-

ten, kunnen met regt vorderen dat aan hunne kinderen niet anders medegegeven, dat kwetsend, dat strijdig is met ieders godsdienstige overtuigingen, en daartoe behoort alles wat tot het begrip van het Christendom, van het begin tot het einde toe, behoort. Daarmede wordt geenszins, en ik moet daarop insteren, de onverschilligheid van dat begrip bevoerd. Dat is een verwijt dat gedurig wordt tegengeworpen en dat niet juist is. Integendeel, Mijnheer de President, ook ik ben overtuigd dat er een zaaijer moet uitgaan om het woord Gods te zaaijen in verschillende gronden, opdat, naar mate van de gesteldheid dier gronden, dit zaad kunne wortel vatten en vrucht dragen, en dat dit zaad alleen daar opschiet, waar het woord *verstaan* wordt. Ik druk daarop omdat deze uitdrukking juist voorkomt in de gelijkenis waarop ik doel. Het is er dus verre af dat ik de onverschilligheid van het Christelijk leerbegrip zou willen beweren; maar het werk van dat zaaijen, of — om eene uitdrukking te bezigen die reeds dikwijls in deze Kamer is gebruikt, en te regt, omdat zij zeer juist is — het leggen van dien wortel behoort niet tot het gebied, tot de bevoegdheid van den Staat en daarom ook niet tot het gebied, tot de bevoegdheid van de staatschool. Kwijft zich de Kerk of het huisgenoot niet goed van de verplijting om het zaad te zaaijen in de harten der kinderen, kunnen de Kerken dit niet doen, belet door materiele of andere omstandigheden, dan is het niet de roeping en het behoort niet tot de bevoegdheid van den Staat hierin te voorzien. De Staat kan niet eens beslissen wat al dan niet tot het gebied van het Christelijk leerbegrip behoort, omdat hij zich daardoor reeds eene kennismaking zou veroorloven van hetgeen van zijne kennismaking is uitgesloten. De Staat kan en zal niet meer doen dan zorgen dat niemands godsdienstige denkwijze op de gemene school door eenig leerbegrip gekrenkt of gekwetst worde. En nu vraag ik, of bij dit stelsel — waarbij geen sprake is van Christendom maar van opleiding tot Christelijke denden, of daarbij sprake kan zijn van leugen, bedrog, dubbelzinnigheid? Er is niet beweerd, en wordt niet voorgespiegeld aan de ouders, dat hunne kinderen zullen worden opgevoed en ingeleid in het Christendom of in de godsdienst. Zij kunnen zich dus niet beklagen over dubbelzinnigheid of bedrog, wanneer hetgeen hun niet is toegezegd, hun niet wordt geschonken. Er is geene sprake van onderwijs in godsdiensdienst, in het Christendom, in het Christelijk leerbegrip op de gemene school, want dit alles blijft buiten haar gebied als staatschool. Alleen is ook dit de cisch van die school, dat het zaad, elders geworpen en tot eene plant opgeschoten, derwijze in de school kunne worden overgebracht, dat daar de groei van die teere plant niet door de verschroijende hitte van schoolzonden en allerlei ondeugden in haaren wasdom worde belemmerd; dat niet op de school onghooraamheid en leugen en zoo menigerlei zedelijke krankheid mogen worden gekweekt en toegelaten, die den voorspoedigen groei van die plant zouden in den weg staan. Dat is het enige, en dat is het opvoedende Christelijke element dat men op de school moet hebben en dat daar niet gemist kan worden. Maar nu ontstaat de groote vraag, waarop het hier, bijzonder in ongen twist met den heer Groen van Prinsterer, aankomt: is dat mogelijk? Is het mogelijk om te hebben op de gemene school eene opleiding tot Christelijke deugd, waarvan de wortel elders en dus niet op de school gelegd is?

De heer Groen zegt: *Neen, dat is niet mogelijk!*, en ziedaar wat de inhoud geweest is van zijne geheele rede, van het begin tot het einde. En op die vraag heb ik ook maar één antwoord, dat ik in genoemde geef, en dat antwoord is: *Ja, dat is wel mogelijk!*. En wanneer de heer Groen dat loochent, dat ontken, daaraan twijfelt, wanneer hij dat noemt eene lozen en er nog ergere qualificatie aan geeft, wanneer hij dat doet, dan is het alleen, Mijnheer de Voorzitter, omdat bij hem en naar zijne rigting en zijn standpunt, Christendom en leerbegrip te veel en te eenzijdig een en hetzelfde denkbeeld is. Christendom en leerbegrip is bij de heer Groen identiek; bij hem en bij zijne geheele rigting beslaar leerbegrip, de intellectuele bevattning der Christelijke waarheid, te veel plaats in het denkbeeld van Christendom. Er komt eene aanzienlijke, gewigtige plaats aan toe, maar het Christendom moet naar mijne overtuiging niet door het leerbegrip worden geabsorbeerd en niet daarin opgaan. Bij den heer Groen en bij zijne geheele school, bij de school van Stahl, Hengstenberg en ook zelfs bij den uitnemenden Vinet, bij de geheele confessionele partij in Frankrijk, Duitsland, Engeland, is het Christendom te veel en te eenzijdig geconcentreerd in het leerbegrip. En nu volgens de school, welke ik erken te volgen, de school van Bunsen, van Nitsch, van Julius Müller en tutti quanti, allen mannen bekend door geloof en wetenschap, is het Christendom niet principaal de zaak van het bevattende verstand, maar de zaak principaal van het geweten; en nu beweren wij, die tot die school behooren, dat er bij eene Christelijk gevormde natie, gelijk de onze, eene som, een gemeenschappelijke schat ligt van min of meer intellectueel ontwikkelde Christelijke tusschenicteit, van Chris-

LXXXIV. *Lager Onderwijs.* (Beraadslaging over de artikelen.)

telijk geweten, waarvan het bewustzijn in alle harten leeft, ook bij groot verschil in intellectuele opvatting of in leerbegrip; van een Christelijk geweten, dat gekwetst wordt in zijn ietderste gevoel, wanneer zij bestaan wordt geloofchend. Dit gebied des Christelijken gewetens is dat der opleiding op de gemengde school tot Christelijke deugden.

Ik zal nu niet treden in een opzettelijke wederlegging van het gevoelen van den heer Groen van Prinstere, zoo als ik dit hier heb aangeduid. Ik zou anders met eenige ondervinding en met kennis van dat standpunt kunnen spreken en dat gevoelen daarom misschien beter dan anderen kunnen, wederleggen. Ik zelf toch heb op datzelfde standpunt gestaan jaren lang, en eerst doorontwikkeling, door dieper in het wezen der zaak door te dringen, is mijne denkwijze veranderd en ben ik tot een ander inzicht gekomen, waarbij het leerbegrip niet op den achtergrond wordt geschoven of wordt ter zijde gesteld, maar waarbij het leerbegrip toch niet meer het principale, het alles in zich omvattende is. Dat standpunt heb ik doorleefd en ik kan er daarom niet alleen met ondervinding, maar met verschoonende liefde van spreken. Op dat standpunt stond ik nog toen ik in 1840 of 1842 zeker artikel geschreven heb in het Nijmeegsch schoolblad, waarop door den heer Elout van Soeterwoude met eenige regerende bijdschap gewezen is. Ik stond er ook nog op toen ik mij dat beruchte citaat over de Moloch's dienst liet ontvallen, hetwelk de heer Groen niet heeft kunnen nalaten ook nu te gebruiken om te exploiteren. Maar ik sta niet meer op dat standpunt; ik kom er rond voor uit, en het eenige onderscheid tusschen den heer Groen en mij is, dat ik thans dat citaat kan desavoueren, terwijl hij, om consequent te blijven, aan de opleiding tot Christelijk onderwijs op de gemengde school nog den naam moet geven van Moloch's dienst, ja, erger, van verloochening van het Kruis en van heiligschennis. Doch ik herhaal het, in een opzettelijke wederlegging van het gevoelen van den heer Groen, dat op theologisch gebied te huis behoort, kan ik hier niet treden. Maar ik beroep mij op de practijk, waarop soms te laag door den uitnemenden theoreticus wordt nedergelaten. Wat geschiedt bij voorbeeld in een Christelijk huizegin, waar de huisvader en huismoeder oprechte Christenen zijn, die hunne kinderen wenschen op te leiden tot Christelijke deugden, en welk huizegin niettemin uit verschillende bestanddeelen kan zijn zamengesteld? Mag zulk een huizegin niet Christelijk heeten, omdat de vader of moeder niet telken reize, wanneer er van deugden sprake is, het leerbegrip op den voorgrond stelt? Wanneer de vader niet zelf in staat is de dogmatische opleiding aan zijne kinderen te geven, moet hij zijne toevlugt dan niet nemen tot de catechisten, tot de leeraren zijner Kerk! Is dat niet een practisch bewijs dat er opleiding tot Christelijke deugden kan zijn, ook daar waar het leggen van den wortel niet kan zamengaan met die opleiding, als een soort van *certificat d'origine*, als een soort van *étiquette*, die bij elke opwekking tot Christelijke deugd zou moeten gevoegd worden om hare deugdelijkheid te certificeren?

Wanneer nu mijn geachte vriend (die hierin geheel oepret is), daarvan ben ik volkomen overtuigd) toch blijft zeggen: »de opleiding tot Christelijke deugden op de school is zonder leerbegrip onmogelijk», dan denk ik onwillekeurig aan de geschiedenis van Galileo, die, toen geleerde heeren hem uit de Schriftewiden bewijzen, dat het onmogelijk was dat de aarde om de zon draaide, uitriep: »*E pur si muove!*» — en toch, de aarde draait, in weerwil van uw theorie!

Ik kom tot de tweede vraag: Wat is ergernis geven aan andersdenkenden? Wat is godsdienstige gevoelens van anderen niet eerbiedigen? Ik spreek nu bepaaldelijk met opzigt tot het Israëlitisch element op onze gemengde school; hetgeen evenwel de andere niet uitsluit. Ergernis, Mijnheer de President, wordt niet gegeven door het aanwezig zijn van bliken, getuigenissen, teekenen, dat de Nederlandsche natie eene in mindere of meerdere mate van den zunder des Evangelies doortrokkene natie is. De bliken en getuigenissen omtrent dat feit omtrent de Israëliet, die in onze maatschappij wil leven, bij elken voetstap. Zij kunnen hem niet ergeren, Mijnheer de President. Om die ergernis te ontgaan, — zoo het ergernis ware, — zou hij uit onze maatschappij moeten vlieden. Hij zou het gehele maatschappelijke verkeer moeten vermijden; want overal ontmoet hij het teken der Kruisen en bewijzen van Christelijke ontwikkeling en leven; hij ziet onze tempelgebouwen, aan de Christelijke godsdienst toegewijd; hij ziet in onze verzamelingen van schoone kunsten roerende tafereelen, door het Christelijk geïnspireerd penseel gemaakt, van de majestueuse rust van Hem, dien wij met eerbied noemen als den hoofdpersoon des Christendoms, in wien het gehele Christendom zich concentreert. Hij kan van onze letterkunde geene bladzijde opslaan zonder overal teekenen te vinden van Christelijke beschaving. Ik vraag, of dat ergernis kan wezen voor den Israëliet? Indien dat ergernis ware, zou de geachte spreker (de heer Godofredi), die gisteren nog zoo welsprekend de regten van zijn volk heeft voorgestaan, weinig reden hebben om over ergernis te klagen; want er

is ook in deze Vergadering, bij deze discussie, dikwijls sprake geweest van namen, die bij een Christenvolk moeten kunnen genoemd worden en die den Israëliet niet kunnen ergeren, omdat hij weet, dat hij zich onder een Christelijk volk beweegt. Nimmer heeft dit dan ook de Israëliet geërgerd; nimmer hebben zij geklaagd — en ik beroep mij hier wederom op de uitmuntende rede van den geachten spreker uit de hoofdstad — over het aanwezig zijn van die kenmerken, omdat zij zeer wel weten, dat, om die af te leggen, het Nederlandsche volk zich zou moeten denationaliseren, dat het zijn volkskarakter zou moeten afleggen en zijne geschiedenis verloochenen; dat is onmogelijk en kan evenmin van een Christenvolk worden verwacht, als men van den Israëliet zou kunnen vergen, dat hij ophield Israëliet te zijn. Derhalve, Mijnheer de President, hierin is geen ergernis gelegen. Maar ergernis en niet-eerbiediging is het, op krenkende wijze, met minachting, in tegenwoordigheid van anderen te spreken over hunne godsdienstige overtuiging; het is, het in hunne tegenwoordigheid in tegenstelling plaatsen van eene andere overtuiging als eene betere; het is, met een woord, het niet met nauwgezetzeld van geweten verwijderen, daar waar personen van eene andere godsdienstige overtuiging aanwezig zijn, en derhalve op de gemengde school, van alle poging tot proselytisme. Het is, het zich niet daarvan onthouden als van eene krenking van het regt des gewetens, het zich niet onthouden van mededeeling van alle denkbare zonden kunnen doen ontstaan: — dat is het niet eerbiedigen van de godsdienstige overtuiging van anderen, en dat is kwetsend. Maar naar dit begrip, hetwelk mij voorkomt juist te zijn, kan het den Israëliet niet ergeren, als de naam van Christus aan de kinderen van Christenen, in zijn naam gedoopt, als hij dierbaar, op de school, met eerbied en ontzag en bovenal met die kieschheid, welke zoo te regt door den geachten spreker uit Amsterdam is genoemd, met die verschoonende en sparende kieschheid, wordt genoemd; — terwijl daarentegen alle leerstellige ontwikkeling, elk leerbegrip omtrent zijn persoon en zijn werk aan de Christelijke Kerk en niet aan de gemengde school wordt toevertrouwd.

Is nu met deze beperking en binnen deze grenzen de formule: »opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden» op de gemengde school eene loutere deceptie, eene heiligschennis, eene verloochening van het Kruis? Ik geloof het niet, Mijnheer de Voorzitter, en ik zeg dit met volle overtuiging. Ik heb vroeger gewezen op de waarde der woorden, als eene volksbedienis, als eene belienis der natie, die, voortgesproken uit hare Christelijke conscientie, met ter-zijde-stelling van alle leerbegrip, in het hart van ons volk leeft. Maar ook uit het practisch oogpunt is het geene deceptie, noch in negativen, noch in positiven zin. Negatief reeds vooreerst heeft die formule groote beduidenis op de school, daardoor wordt protest aangekeend tegen dat rationalismus, dat met regt geveerd wordt en dat — ik mag het woord gebruiken want het is reeds twee malen in deze Kamer gebezigd — niets meer is dan een flauw geteem. Daardoor wordt protest ingeleverd tegen het materialismus, dat alle deugd weggijfert en loochent, door haar alleen toe te schrijven aan zekere conformatie van de hersenen en het zenuwgestel; een materialistisch leerbegrip, waartegen wel gewaakt en gewaarschuld mag worden, want het neemt op schrikbarende wijze bij onze naburen de verhand. Daartegen is de opleiding tot Christelijke deugden op de volkschool een krachtig en veelbeduidend protest.

Maar ook in positiven zin, Mijnheer de President. Hier moet ik een dilemma stellen. Ik begin met de stelling voorop te zetten, welke waarheid door niemand betwist wordt en waarvan ik als schoolman bijzonder getuigen kan, dat op den onderwijzer alles aankomt. Gelijk de onderwijzer is, is ook de school; dat staat vast. En nu is een van beide waar, of de onderwijzer is een oprecht Christen, — een oprecht Christen, en daardoor versta ik niet een volmaakt mensch, maar een man, die, in weerwil van de mogelijke dwaling of mindere zuiverheid van zijn leerbegrip, in zijn hart de liefde tot Christus draagt en die daardoor wordt gedrongen tot elk goed woord en werk, tot die liefde, die alles hoopt en alles verwacht, — of de onderwijzer is geen oprecht Christen in den aangeduiden zin: en in dat geval wacht ik van zijne opleiding tot tot Christelijke deugden niet veel goeds, maar ook niet veel kwaads; want die man zal zich wel onthouden van te willen getuigen van iets dat in zijn hart niet is; hij zal zich daartoe te eng besloten gevoelen tusschen de perken der wet, om zich in gevaar te begeven van aan de eene of andere zijde te veel te doen. Ik verwacht dat van zijne opleiding tot Christelijke deugden niet veel goeds en niet veel kwaads te vreezen zal zijn, maar ik beklag de school, waar dit het geval zal wezen. Doch daar kan de Regering, daar kan de Staat niets aan doen; hij kan geen Christenen maken, ook niet onder de onderwijzers.

Maar nu stel ik aan de andere zijde: de onderwijzer is een oprecht Christen; en geene wet zal hem ooit kunnen belidden dat te zijn, en er zullen er velen zijn. In dat geval zal hij bij zijn onderwijs, al is het niet opzettelijk, al zoekt hij het niet in eene Christelijke atmosfeer, geene electro-magnetische kracht, maar een goeden reuk van Christus om zich verspreiden, en daardoor heilzaam op de harten der kleinekinderscharen rondom hem inwerken. *Zonder woord* — en ik druk op deze uitdrukking, omdat zij mijnen vrienden bekend is — zal hij door Christelijke liefde, door voorbeeld en Christelijke wandel, de harten der kinderen voor het Koninkrijk Gods winnen. Dat zal hij kunnen doen op de school zelve, Mijnheer de President, door de kinderen van Christenen in het algemeen op hunne roeping te wijzen, juist als kinderen van Christenen, om zich als zodanig te betoonen. Dat zal hij kunnen doen, door de kinderen van Israëlieten te wijzen op hunne roeping, als kinderen Abrahams, geroepen om te wandelen in de voetstappen van het geloof huns vaders. Ik geloof niet, dat daardoor aan iemand ergernis zal kunnen gegeven worden. Hij zal kunnen wijzen, ter opwekking tot Christelijke deugdsbetrachting, op het eenige gebod in het Nieuw Testament, dat den geheelen kinderpligt omvat, waar toet de kinderen zelve gezegd wordt: «Gij, kinderen, zijt uwen onderen gehoorzaam, want dit is den Heere welbehagelijk». Maar, het schoolgebed! Zal er kunnen geboden worden in den naam van Christus? Naar mijn inzien, is niet het uitdrukkelijk noemen van den naam van Christus in het gebed, hetgeen een gebed tot een Christelijk gebed maakt. Een gebed kan, ook zonder dat, een uitnemend Christelijk gebed zijn. Ik wjs op het model van alle gebeden dat ons Christenen gegeven is. Daarin wordt de naam van Christus niet genoemd; en toch is het ons gegeven om ons te leeren hoe wij bidden moeten.

Indien het uitdrukkelijk bidden in den naam van Christus werkelijk ergernis gaf, ik geloof, dat het uit Christelijke kieschheid zou kunnen weggelaten worden om niemands onseentje te kwetsen. En toch zou op die wijze een schoolgebed kunnen gedaan worden dat werkelijk Christelijk ware. Maar al ware het, dat de onderwijzer zich daarin niet verstand, zou er toch gebeden kunnen worden; dan zou de onderwijzer kunnen voorstaan met voor zijne schoolkinderen te bidden voor zich, in zijn hart, en hij zou de kinderen kunnen opwekken om, naar zijn voorbeeld, elk voor zich, in stilte een zegen op den arbeid van God te vragen. En ik verwacht niet minder zegen op een gebed alsoo gedaan, dan op eene formule, misschien, ja dikwijls, krenkend en eergerlijk, niet alleen door het noemen van een naam, maar door lengte en omhaal van woorden. Derhalve is ook de zegen des gebeds voor de gemengde school niet afgesloten.

De Bijbel, Mijnheer de Voorzitter. Ik zou mij kunnen refereren aan hetgeen hieromtrent in de Memorie van Beantwoording met duidelijkheid gezegd is. De Bijbel kan op de gemengde school in den regel niet toegelaten worden. In den regel mag hij op de gemengde school niet gelezen of gebruikt worden. Daar waar ook slechts één Roomsch-katholiek kind is, mag hij niet gebruikt worden, omdat het gewenscht ook van dat ééne kind moet worden geëerbiedigd. Maar nu zegge men niet, Mijnheer de Voorzitter, om de god gemeente schrik aan te jagen, om haar in het harnas te jagen, dat alzoo Gods woord van de school geweerd wordt. Want dat is geene juiste uitdrukking. Gods woord wordt van de school niet geweerd, wanneer de Staat op de staatschool niet opringt hetgeen daar niet door den Staat kan en mag opgelegd worden. Maar er is ook hier uitkomst mogelijk. Gesteld eene Protestantische bevolking, die hare kinderen op de school zendt, stelt er prijs op dat de onderwijzer ook bepaald den Bijbel met die kinderen leze, dat hij hem naar zijn vermoegen verklaare en de kinderen in de kennis daarvan opleide; welnu, buiten den schooltijd, op afzonderlijke uren, is daartoe gelegenheid. Niemand zal grond hebben om zich daarover te beklagen of te ergeren. Ook nu geschiedt dit en met den besten uitslag. Hieromtrent beroep ik mij op feiten. Ik heb nog verleden jaar, bij gelegenheid van de Synode met vele predikanten sprekende, van hen vernomen, dat dit bijv. overal op Overflakke met het grootste succes geschiedt. Op de school zelve wordt daar de Bijbel niet gebruikt om geen aanstoot te geven aan de Roomsche-katholiken; maar bij onderlinge schikking worden er buiten de schooltijden 2 à 3 uren in de week bestemd, waarin Protestantische kinderen, indien zij het verlangen, bij den onderwijzer kunnen komen tot het ontvangen van onderricht in de bijbelsche geschiedenis. Ik beroep mij op een voorbeeld, dat, geloof ik, bijzonder voor mijne vrienden eenig gewigt zal hebben. Bij den predikant Helderling te Heemsen is eene gemengde school. Vroeger was er op die school volstrekt geene kwestie van het geven van onderricht in de bijbelsche geschiedenis; eerst later is de heer Helderling op de gedachte gekomen den onderwijzer op te wekken om buiten den schooltijd een uur voor dat onderwijs te bestemmen. Dit denkbeeld werd bijval en ik heb uit zijnen mond vernomen, dat sedert dien tijd zijn arbeid op de catechisatie zoo zeer is verligt, dat hij er niet genoeg over kan roemen. Ik

wensch dat dit voorbeeld door velen moge worden gevolgd. Ik zou mij hier te meer over verheugen, omdat men dan niet meer zou inslapen op het denkbeeld dat werkelijk op de gemengde school godsdienstig onderwijs gegeven wordt. Nu zal de Kerk des te meer genootst zijn om hare krachten in te spannen ten einde aan de kinderen zelve te kunnen geven, wat hun op de school niet gegeven kan en mag worden.

En nu, Mijnheer de President, vraag ik aan den heer Groen van Prinsterer, of dit alles, wat ik opgenoemd heb, heilgeheennis is; of dit alles is verloocheining van het kruis van Christus. Ik laat het over aan zijn geweten en aan het geweten van het Nederlandsche volk om op die vraag het antwoord te geven.

Ik heb nog een enkel woord te zeggen, Mijnheer de President, over het amendement van den geachtten spreker uit Deventer (den heer Thorbecke). Ik zou mij in de discussie daarover niet mengen, indien niet een punt ware aangeeroerd, waaromtrent ik mij geroepen vind mijn gevoelen te doen kennen. De spreker uit Deventer heeft zich vooral beklagd dat men te ver ging wanneer men eerbied eische voor elks godsdienstig gevoelen. Hij meende dat daarom die periode niet kon worden behouden. De spreker uit de hoofdstad heeft dit punt ook aangehaald in zijne uitmuntende rede. Er bestaat bij mij echter eenige bedenking tegen de wijze waarop hij die zwaarigheid heeft gemeend te moeten oplossen.

Ik geloof dat men hier ook moet trachten zich een duidelijk denkbeeld te vormen van hetgeen verdraagzaamheid is. Die bestaat niet, mijns inziens, in eene godkeuring van alle mogelijke dwalingen. Dat wordt niet geëischt wanneer men verdraagzaam zal zijn, wanneer men de meeningen van anderen, hoe verkeerd zij ook mogen zijn, eerbiedigt. Eerbiediging van ieders godsdienstig gevoelen is het eerbiedigen van eens ieders recht, dat hij, als bestemd tot zelfstandige persoonlijkheid, heeft om een eigen denkbeeld en overtuiging te hebben; het eerbiedigen van zijn recht om ook verkeerde denkbeelden, verkeerde gedachten te hebben. Wanneer ik eens anders godsdienstig gevoelen eerbiedig, dan eerbiedig ik daardoor niet altijd den inhoud van zijn gevoelen; maar dan eerbiedig ik het recht dat hij heeft, even als ik, om op godsdienstig gebied eene eigene overtuiging te hebben. Dit is een diebaar, een kostelijk recht, en wanneer dit op de gemengde school geëerbiedigd wordt, dan zal daardoor, meen ik, alles worden vermeden wat daarop naar de bedoeling van deze paragraaf moet vermeden worden.

Ik eindig, Mijnheer de President, met een gewigtig woord van den spreker uit Leyden (den heer Groen van Prinsterer) omtrent deze aangelegenheid vroeger door hem gezegd: «*n litte* (zeldje hij) *finiri oportet*." Dat men wil zeggen dat men hemel en aarde moet bewegen tot dat eene uitspraak in zijn zin verkregen heeft, maar dit wil zeggen dat het wijzer en verstandiger is zich te vergenoegen met de uitspraak die niet geheel aan den wensch beantwoordt, dan te blijven procederen daar waar het eene uitgemakte zaak is dat het nadeel van het procederen grooter is dan het voordeel van eene in allen opzichte gewenschte uitspraak.

De Voorzitter: Er is een amendement voorgedragen door den heer van Wintershoven, dat gedrukt en aan de leden is rondgedeeld. Dat amendement staat in verband met de drie eerste zinsneden van art. 22.

Het amendement van den heer van Wintershoven strekt om aan het artikel eene laatste alinea toe te voegen, aldus luidende:

«Het verslag, bedoeld bij art. 194 der Grondwet, bevat de opgave van de klagen, welke wegens niet-naleving van deze voorschriften ter Onzer kennis zijn gekomen en van het onderzoek en de voorziening, welke daarop, zoo noodig, van Onzentwege zijn gevolgd.»

De heer van Wintershoven erlangt het woord tot toelichting van zijn amendement en zegt: Mijnheer de Voorzitter, het amendement, dat ik gewaagd heb aan het oordeel der Vergadering bij dit artikel te onderwerpen, staat inderdaad in zóó nauwe verband met de beschouwing over de drie eerste alinea's, dat ik de vrijheid zal nemen gebruik te maken van de vergunning door u aan mij verleend, om eenige woorden tot toelichting daarvan in het midden te brengen. Ik zal, Mijnheer de Voorzitter, niet vergeten, dat het pligt wordt kort te zijn, en dus over de eerste alinea's van art. 22 zeer weinig zeggen.

Na de merkwaardige redevoering door het geachtte lid uit Deventer (den heer Thorbecke) in de zitting van eerstgenomden, eene redevoering waarmede de heer Minister van Binnenlandsche Zaken zich heeft kunnen vereenigen, en vooral na de talentvolle redevoering die wij zoo even uit den mond van den Minister van Justitie hebben gehoord, zal ik mij onthouden van nog iets te zeggen over de hoofd-

ZITTING VAN DEN 10DEN JULIJ.

LXXXIV. Lager Onderwijs. (Beraadslaging over de artikelen.)

gedachte van deze wet. Ik constateer met genoegen het feit, dat de vrees voor misbruik van het woord *Christelijk* op de openbare school zeker niet door den goopenbaarden wil van den wetgever kan worden gevoeld. Maar, Mijne Heeren, ik vergeet echter daarbij niet, dat zoovel in de laatste rede van den heer Minister van Binnenlandse Zaken, als in die van een ander lid der Regering, in de zitting van eergisteren uitgesproken, toch nog altijd de mogelijkheid wordt aangenomen, dat van deze wet in de uitvoering misbruik kan worden gemaakt. Ik gevoel het, men zal mij antwoorden, dat er geen middelen denkbaar of uitvoerbaar zijn om aan alle bezwaren van de practijk te kunnen te gemoet komen. Tot op zekere hoogte, Mijne Heeren, kan ik dat toegeven; maar ik geloof toch tevens dat de wetgever verplicht is om bij zijne voorschriften zooveel mogelijk te zorgen, dat hetgeen hij wil niet blijve een *nudum praecceptum*, een eenvoudige verlanen.

Deze wet nu mist, mijns oordeels, een poenale sanctie tegen de overtreding van art. 22. Dit artikel wil dat de openbare volkschool bruikbaar zal zijn voor allen zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, en dat op deszelfs onderwijs gevoelen zal het wetstelsel; maar in de wet zelf is geen strafbepaling tegen den openbaren onderwijzer die zijn standpunt verlaat en hare bepalingen aangaande de onschendbaarheid der godsdienstige begrippen overtreedt. Niet alleen de begrippen van de kinderen der minderheid maar ook die van de kinderen der meerderheid kunnen zij blootgesteld aan gekrenking door zulk een onderwijzer, tegens wiens verkeerde gedragingen in dit opzigt geen genoegzame bepalingen hier zijn opgenomen.

Ik weet wel, burgemeester en wethouders hebben het recht om een onderwijzer te schorsen, des noods zijn ontslag aan den gemeenteraad voor te dragen. Maar, Mijne Heeren, dat is de *ultima ratio*. Daarenboven, hetgeen den eenen van het standpunt der wettige verplijting der onderwijzers mislaagt en hij als kwetsend beschouwt, kan voor den anderen soms zeer aangenaam, zeer bevreemdend zijn: wat meer is, zulke overtredingen, als door velen onzer worden geveerd, hoe onwettig en ongrondwettig ook op zich zelve, laten toch uit den aard der zaak dikwerf den delinquent in het bezit van de achtung der overheid. Mijne Heeren, ik durf nu de vraag opperen: zal in den toestand van dit land veel gebruik gemaakt worden van dat uiterste recht van schorsing of ontslag, hetwelk alleen in deze wet als straf zoude moeten worden gezocht, om te kunnen waken de overtreding van het verbod van art. 22? Ik geloof het niet. Ik zal, Mijne Heeren, rondborstig verklaren, ook geen eigenlijke strafbepaling tegen zoodanige overtreding te verlangen.

Maar ik wensch toch een bepaling, die, even als in de gewone strafwet, een soort van preventief karakter met zich draagt; ik wensch de bedreigde zekerheid, dat elke klacht zal worden onderzocht, en, zoo noodig, daaraan gevolg zal worden gegeven met openbaarheid. De economie van de wet schijnt mij zulke bepaling toe te laten. De wet is gisteren genoemd een politieke wet. Ik meen dat zij ook een geheel administratieve strekking heeft. De artt. 54, 194 en 163 der Grondwet behelzen even vele voorschriften, welke het Hoofd van den Staat de bevoegdheid geven om te waken, dat het grondwettig voorschrift, dat niemands godsdienstige begrippen op de openbare volkschool worden gekrenkt, uitvoering erlangt.

Volgens art. 54 der Grondwet toch is de Koning het hoofd van de uitvoerende magt. Volgens art. 194 is het openbaar onderwijs een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regering. Volgens art. 163 wankt de Koning, dat alle kerkenoetschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat. Aan deze bepalingen van de Grondwet is door de tegenwoordige wetsvoordragt niet kunnen worden gederoeerd. De provinciale wet en de gemeentewet beide, daarenboven, geven genoegzame magt aan de Regering om de voorschriften van zulke wet te doen naleven.

Ik heb gisteren uit den mond van den heer Minister van Binnenlandse Zaken hooren prijzen den invloed, den de instelling van provinciale inspecteurs tegen misbruiken zal kunnen uitoefenen, en ik geloof dus dat de grondslag van de gedachte des Ministers was de bevoegdheid van het staatsbestuur om te zorgen voor die naleving. Volgens de administratieve hiërarchie is het dus mogelijk en door de wet zelve gevild, dat de bepalingen van art. 22 worden ten uitvoer gelegd, en daarin kan dus geen bezwaar gelegen zijn om deze bevoegdheid van den Koning met zoovele woorden in de wet op te nemen.

Ik geloof daarenboven, dat de Regering, die, volgens art. 194 van de Grondwet, verplicht is om jaarlijks aan de Staten-Generaal een verslag te geven van den toestand van het openbaar onderwijs, voorzeker geen volledig verslag zal kunnen geven, wanneer daarin niet de werking van de tegenwoordige wet beoordeeld aan de Kamer kenbaar is gemaakt, de opgave van de klagen tegen art. 22 der wet, ter kennisse der Regering gekomen, is dus geheel

overeenkomstig de Grondwet, en ik zie in de opneming van de bij mijn amendement — indien ik het aldus mag uitdrukken — vooraf bedreigde zekerheid, dat de overtredingen der wet, welke wij heropenbaarden, zullen opgenomen worden in het jaarlijksch verslag, en openbaar bekend gemaakt met het onderzoek en de voorziening daarop van de zijde van het staatsbestuur gevolgd, een waarborg, dat de wet op het lager onderwijs niet in die mate zal kunnen overtreden worden als sommigen het reeds alsnog vreezen. De klagen, die jaren lang zijn gerozen, zijn veelal verstillt geworden, en het personeel, belast met het toezigt op het onderwijs, zal wel zeker daarop niet zonder invloed zijn geweest. Is het nu toe hopen dat hierin, bij niet-naleving van deze voorschriften, zoo eensklaps een groote verandering zal worden gebracht? En dan vraag ik: is het niet heilzaam, dat de openbaarheid, die de Minister zelf heeft ingeroepen als een waarborg tegen overtreding der wet, reeds vooraf tegen hem wordt bedreigd, die niet altijd goede bedoelingen bij de toepassing op een zoo gewigtig en teeder punt kan kunnen koesteren? Ik weet het, men zal wellicht zeggen:

zooopenbaard. Ik kan daarmede evenwel niet geheel en al instemen. Er zijn van die klagen, die een algemeen karakter hebben, die niet zoo zeer tegen de uitvoering, als wel tegen de wet zelve zijn gericht, en ik geloof dat het behandelen van die klagen voorzeker niet dikwijls zal kunnen terugkeren. Maar daarenboven, diegenen die niet vroer voor de verkeerde werking van deze wet, zij die meenen dat men met vertrouwen aan de schoolonderwijzers in Nederland en overlaten om te beslissen, hoe ver het Christelijk maatschappelijk onderwijs zou moeten worden uitgestrekt, dezen, geloof ik, kunnen er geen bezwaar in zien dat de klagen, die in hunne schatting uitrast zeldzaam zullen moeten voorkomen, op de door mij verlangde wijze worden onderzocht, behandeld en kenbaar gemaakt aan de Staten-Generaal. In allen geval, het zoude niet billijk zijn, sommigen, die vreezen dat van een woord in deze wet misbruik zal kunnen worden gemaakt bij de toepassing, maar die zich wellicht zouden kunnen nederleggen bij de nu geruststellende verklaring der Regering. Wanneer zij eischen althans dien waarborg, dien zij meenen te verdienen in de wijziging die ik de eer heb gehad aan de Vergadering voor te stellen, dezelve dan zulke bepaling te weigeren. Maar wat er van zijn moge, indien op een andere wijze in mijn denkbeeld kan worden voorzien, indien het preventief karakter, dat ik verbonden aan de zekerheid van openbaarmaking van onderzoek, van de voorziening en van mededeeling der klagen aan de Staten-Generaal, in de wet beter kan worden opgenomen, dan zal ik, zels als ik intrekking van mijn amendement, bij voorkeur aan zoodanig een betere bepaling mijne goedkeuring schenken. Intusschen ook de redactie der eerste alinea moge zijn, die bij de stevens over dit artikel de voorkeuzen zal verliezen, die van den spreker niet Deventer of die van de Regering, in elk geval neem ik de vrijheid te verzoeken, dat, bij gemis van meer doeltreffende voorziening, de wijziging, die ik heb gehad voor te stellen, aan de stemming van de Kamer moge werden onderworpen.

Het amendement van den heer van Wintershoven wordt ondersteund door de heeren: Donner van Poldersveldt, Jespers, de Lom de Berg, van Nispen van Sevenster, ter Bruggen Hugenholtz en van Zuijlen van Nyevelt en komt mitleden in beraadslaging.

De heer van Heiden Keinesteln: Indien ik gisteren, Mijnheer de Voorzitter, het woord niet heb gevraagd aan het einde der zitting en vóór den Minister van Binnenlandse Zaken, dan is zulks daaraan te wijten, dat ik vreesde die zitting, gelijk ook geschied is, niet ten einde toe te zullen kunnen bijwonen. Nu heb ik, na de uitmuntende rede van den Minister van Justitie, waarmede ik op verleveld punt overeenstem, een oogenblik gearzeld om het woord te voeren, doeh gedachte aan het gewigt van het oogenblik en aan het belang dat er in mijn oog in is gelegen om bij de individuele gevoelens en subjectieve beschouwingen over de hoofdgedachte dezer wet en wel bepaallijk over het Christelijk element op de school, de zienzweise te doen kennen en de bedoeling waarmede de leden dezer Kamer hunne stem aan de wet kunnen geven, hebben mij bewogen alsnog het woord te voeren, te geen ik geloof voor het gewigt der geschiedenis van deze wet, indien zij wet wordt, ook van andere onzer mededelen mag worden verwacht. Ik zal intusschen zeer kort mijne zienzweise mededeelen in een zaak waarin ik begreep niet te mogen zwijgen. Ik ben bij den eigenaardigen toestand onder bevolking en met het oog op het bestaande sedert 50 jaren, voorstander van de gemengde school, behoudens de facultatieve splitsing waar die, in hoe weinige groote plaatsen dan ook, naar omstandigheden mogelijk is en door de belanghebbenden verlangd wordt. De gemengde school die ik verlang is de school zoo als die is geregeld en bedoeld in den geest der

LXXXIV. *Lager Onderwijs.* (Beraadslaging over de artikelen.)

wet van 1806, maar die wet in haar geheel, ontdaan van de verminkingen, die zij door later besluiten en ordonnantien heeft ondergaan, verminkingen, waardoor, ten gevolge van a tort et a travers geopperde bezwaren, die wet in hare oorspronkelijke bedoeling en nuttige werking is ondermijnd en hare hoofdbepalingen ten deze zijn gemaakt illusoir. Dit in bijzonderheden aan te wijzen zoude geene moeilijkheden opleveren, maar ik zoude zoo doende in de algemeene beschouwingen terugkeeren en zal mij tot de orde bepalen. Onder die hoofdbeginselen dan versta ik bovenal het godsdienstig Christelijk element. Dat element, niet dat bloote woord, is in mijn oog eene eerste behoefte, de conditio sine qua non voor de gemengde school, waar opvoeding en onderwijs hand aan hand behooren te gaan. Voor kinderen van de meer beschaafde standen der maatschappij, die behoorlijk opleiding in het onderlijk huis genieten, moge die opvoeding in Christelijken zin op de school minder noodig zijn, de groote massa, de practijk leert het, heeft daaraan inderdaad behoefte, en bij de meesten is de opvoeding in de school eigenlijk de enige die zij genieten. *Wat is de waarde van uwer mijne beschouwing, nu gemint u godsdienstig Christelijk element in de bestaande wet is opgenomen en sedert eene halve eeuw op vele plaatsen goed, op andere veel minder, maar toch gewerkt heeft; nu zooveel reeds over dat bewiste punt is voorgevallen, — nu is de opname ten eene male onontbeerlijk geworden, want wierd het uit de wet gelaten, men zoude zic al spoedig op de antecedenten beroepen en wellicht, in mijn oog te recht, tot het resultaat komen, dat men zorgvuldig alle godsdienstige bestanddeelen van de gemengde school heeft willen verwijderen, en die school, godsdienstloos in hare beoeljing, tot het nachinaal aanleeren van de eerste kundigheden heeft willen beperken. Tot die zoodanige nu zoude ik nimmer willen of kunnen medewerken.*

In dezen stand der zaak heb ik mij nu afgevraagd:

1°. Voldoet het voorschrift in de drie eerste alinea's van dit artikel opgenomen, aan hetgeen ook door mij verandert wordt?

2°. Zoo nee is daar voldoende reden geleegd om dit artikel en met hetzelfde de geheel wet af te stemmen?

Wat de eerste vraag betreft, ik moet erkennen dat het Christelijk element, zoo als het voor de gemengde school wordt voorgesteld, van zeer algemeen aard is, en met de beperkingen daaraan verbonden bij eene zeer strenge uitvoering bijna tot eene bloote moraal zoude kunnen worden gereduceerd. Maar ruimer bepaling is met het oog op de twee groote godsdienstige rigtingen in ons Vaderland schier onmogelijk, en daer zal in de practijk, want daaraan veracht ik meer dan de hooggeachte spreker uit de residentie, de heer Groen van Prinssterer, in de hand van een oordeelkundig en bekwaam onderwijzer, het bet. voorschrift veel meer zijn kunnen dan bloote moraal. Zonder zien in het minst aan krenking van andere af, zoo als men gezegd heeft, proselytisme schuldig te maken, zal hij 's beperkt bepaling met beleid tamelijk goed in toepassing kunnen brengen en in de uitkomst voordelig in de jeugdige harten zijner kweekelingen kunnen doen gelden.

Mijn geachte vriend uit de residentie, de heer de Brauw heeft op vesprekende wijze het verschil aangewezen tusschen de deugden naar de begrippen der ouders en die welke de Zaligmaker der wereld heeft verkondigd. Dat onderscheid is het vooral waarop ik, in verband met de wet, het oog heb, en wanneer nu dien oordeelkundigen, dien bekwaam onderwijzer de verpligting is opgelegd om de kinderen tot Christelijke deugden op te wekken, zal hij dan niet, ja moet hij dan niet die deugden den kinderen inprenten, niet slechts omdat zij deugden zijn, maar omdat hem die aan te prijzen is voorgeschreven door den Heer, omdat zij staan opgetekend in het Boek der boeken. Zal hij niet, zonder in het algermeint eenige Christelijke rigting te kwetsen, niet den geheelen Bijbel op de school gebruiken, maar uit die Bijbel kunnen spreken en bijv. uit de bergrede van den Christus de quintessence, als ik het zoo mag noemen, van alles wat edel, wat schoon, wat goed is, — zal hij niet uit die bergrede de kinderen de Christelijke deugden mogen leeren en inprenten, niet slechts omdat zij deugden zijn, maar als vrucht van Christelijk geloof? En nu het gebod op de school, daar gelaten het stil gebied, waarop zoo even de heer Minister van Justitie doelde, waarom zoude niet het allerwaaikste gebod, dat voor alle Christelijke gezindheden één is, waarvan zelfs de Jood zich niet zoude kunnen ergeren, waarom toch zou hij dat niet op de school mogen bezigen? Ik geloof, Mijnheer de Voorzitter, dat dit alles zich in de practijk tamelijk wel zal schikken, en dat bij welwillende medewerking en zonder kiteloorijheid der partijen, in diez voege de theorie der Christelijke deugden ook zonder eenige dogmatiek of exegese den kinderen zal kunnen worden verkondigd. Ik erken dat de tegenwoordigheid van Joodsche kinderen de zaak zoude kunnen bemlemeren en ik vind hierin eene groote schaduwzijde. Ik betreur daarom te meer dat het denkbeeld van afgezonderde scholen voor Israëlieten, natuurlijk van staatswege bekostigd, ofschoon door zoo velen vroeger

ook in dezen Kamer verlangd, bij amendement geen ingang heeft kunnen vinden. Ik ben echter in deze mijne bezorgdheid eenigzins gerust gesteld, sedert ons geacht medelid uit de hoofdstad (de heer Godofroi) ons gezegd heeft, dat hij en zijne geloofsgenooten een offer aan het vaderland wilden brengen door tot de opname van het Christelijk element toe te treden. In die verklaring ligt de ronde erkenenis, waarvoor ik dien geachten spreker ook voor mijne geloofsgenooten hartelijk dank zeg, dat hij dit Christelijk element meer beschouwt dan als een ijdel klank, een woordenspel. In dit geval toch zoude het geen offer zijn dat hij bracht op het altaar van het gemeenschappelijk vaderlandsch belang. Maar ook zonder die verklaring, die ik met zooveel genoeuen heb aangehoord, geloof ik dat ook in dezen de practijk veel zal goedmaken, daar onderwijs, gepaard met godsdienstige opleiding, voor den geloovigen Israëliet zoodanige behoefte is, dat hij van zelf tot de afzonderlijke school zijne toevlugt zal moeten nemen. De onderwijding leert het ook dagelijks: immers, terwijl wel is waar de heer Godofroi heeft gewezen op het groot getal Joodsche kinderen die de gemengde school te Asten bezoekt en dat wellicht aan eene bijzondere reden is toe te schrijven, die ik hier moeilijk kan vermelden, zoo is daarentegen in deze residentie, een der drie groote door den heer Groen van Prinssterer zelden genoemd vereenigingspunten der Nederlandsche Israëlieten, het getal hunner kinderen dat de gemengde school bezoekt, bijna tot niets teruggebragt, en in mijn oog ondubbelzinnig bewijs dat de geloovige Israëliet in eene gemengde school geen genoeuen kan nemen.

Ik kom nu tot mijne tweede vraag: of de gebreken, die het stelsel der gemengde school aankleven en om door mij vermelde redenen daarvan onafscheidelijk zijn, genoegzame reden opleveren om de onderwerpelijke bepaling en met haar de wet af te stemmen. Ik geloof nee. Er is in mijn oog groete behoefte dat de onkenmerk ophoude, die op dit oogenblik het onderwijs drukt en alle kracht en energie van dat onderwijs ondermijnt. Dat eindelijk eens die reeks van verordeningen, die de oorspronkelijke wet schier geheel hebben veranderd, worden opgeruimd en het zoo gewigtig onderwerp voor goed geregeld. Ofschoon ik do bezwaren, die ook in deze zaak voor mij blijven veuen, geenszins genoeg acht, zie ik toch verbetering in het bestaande te gemoot, ik zie geen kans om in sededelijken zin met mogelijkheid nu meer te verkrijgen. Gedachtig aan de spreuk, quand on ne peut avoir ce qu'on aime, ik fait aimer ce qu'on a, zal ik dit artikel en waarschijnlijk daarmede de wet aannemen, overtuigd als ik daarbij ben dat door bijzonder onderwijs zal worden vergoed waar het openbaar moogt te kort schieten en dat eenmaal de waarheid ook in dezen zal zegoveren.

Het amendement van den heer Thorbecke is ondanks zijne voortreffelijke toelichting voor mij onaannemelijk, vooreerst en vooral omdat ik *imperatief* wil behouden wat door hem *hypothetisch* wordt voorgesteld, en tevens omdat ik met den heer van Zijlten niet instemmen, dat opwekking tot verdraagszaamheid en eerbied jegens andersdenkenden in ons land geenszins een onnoodig voorschrift is te achten.

Ik hoop en wensch dat met onderlinge welwillendheid, oprechtelijke loyaliteit en goede trouw in de practijk, onder hoogerer zegen, de bezwaren gunstig zullen worden opgelost die de aan ons voorgestelde regeling van het onderwijs noodwendig moeten en zullen blijven aankleven.

De heer **Wybenga**: Ik zal, Mijnheer de Voorzitter, den tijd onzer beraadslagingen over het thans in behandeling zijnde gedeelte van het 22ste artikel, door hetgeen ik daaromtrent wil zeggen, niet lang behoeven te rekken. Ik wil slechts met een enkel woord mijne zinswijze in het midden brengen.

Het is mij voorgekomen dat de Regering, geheel in overeenstemming met de bepalingen der Grondwet, de twee eerste alinea's van artikel 22 van dit wets-ontwerp heeft ter neer geschreven. Alle Nederlanders zijn kinderen van hetzelfde gezin, en de Regering moet ook bij de meest uiteenlopende geartheid allen beschermen en van hun standpunt opvoeden; zij moet er naar streven hen, bij onderlinge geschillen of verschillende zinswijze, naar één standpunt te leiden waarop zij elkander de broederhand kunnen reiken. Dit beginsel wordt, zoo ik wel zie, hier toegepast op de inrigting van het openbaar lager onderwijs. Zij kan, zij mag niet verder gaan dan hier geschiedt; zij heeft gedaan wat zij kon en dat beginsel iksech gehandhaafd.

Zal Christendom, wetenschap, vooruitgang dus en volkenseenheid gehandhaafd worden in deze wet, dan moet het hoofdkenbeeld, in de twee eerste alinea's van dit artikel neergelegd, behouden blijven; men moege ze in eenen anderen vorm geiten, andere woorden gebruiken, maar men zal altijd tergrondsken voor het groot bezwaar van scholen door den Staat opperigt, bekostigd en bewaakt, waarin het onderwijs wordt geregeld naar de inzichten en stellingen van eenige godsdienstige gezindheden.

Maar is dan op de openbare volkschool, met het oog op den inhoud van dit artikel, godsdienstige vorming der jeugdige gemoeiender niet mogelijk, zonder of aan een deel der kinderen te onthouden wat daartoe dienend is, of aan een ander deel op te dragen, iets hetwelk strijdig zou zijn met hunne geloofs- of godsdienstige begrippen? Ik geloof het wel, Mijne Heeren. De godsdienstige vorming op de volkschool, zoo lees ik daaromtrent in een in 1831 aan onderwijzers door eene commissie van onderwijzers gerigt stuk, bestaat in het onderrigt omtrent God als den hoogsten Wetgever, voorbeeld en belooner van verstandige en zedelijke wezens; hetwelk den jongen mensch bij de eerste ontwikkeling zijner natuurlijke vermogens leert en gewent om God lief te hebben boven alles en den naaste als zich zelve. Door zijn verstand boven alles verheven wat hij rondom zich bespeurt, vindt hij in de zigtbare wereld geen voortreffelijker iets dat hij zich ter navolging kan voorstellen; de godsdienstige vorming moet hier als de vriendin der ware levenswijze, als de kweekster eener duurzame gelukzaligheid tusschen beide treden om hem vroeg reeds te leeren den schijn van het wezen te onderscheiden; deze godsdienstige vorming moet hem vroegtijdig bekend maken met het Oppervezen en Deszelfs werken en albestuur, met Christus als het licht der wereld en het voorbeeld der standvastigste deugd, met zijn eigen aanleg en bestemming, met zijne uitgebiede verplichtingen, met de edelste drijfveren en drangredenen, tot geloofzaamheid aan Gods geboden en wil. Zonder deze godsdienstige vorming is alle verstandelijke en zedelijke vorming doelloos om den jeugdigen leerling, natuurlijk met inachtneeming zijner jaren en vatbaarheid, daartoe te leiden, waartoe eene veltigerige opvoeding en onderwijs hem kan brengen. Zou deze vorming bij alle deelen van het onderwijs en onder en na de lezing van boeken, bijv. over geschied- en aardrijkskunde, niet als hoofddoel kunnen worden beschouwd en behartigd, zonder de begrippen van andersdenkenden te kwetsen?

Ik geloof het wel, Mijne Heeren, maar zij die dit artikel zoo hevig bestrijden, zij verlangen Christus, Bijbel, waarheid in de geschiedenis. Waaruit blijkt het dat de Regering in harscholen de loogen wil? Neen, zij kan bij de geschiedenis niet anders willen dan waarheid, het onderzoeken daarin, het aan den dag brengen daarvan; de geschiedenis heeft geen ander doel, en wanneer de Regering waarheid wil laten onderwijzen, zullen de leermeesters dan kunnen zwijgen van Christus, als eene hoogst belangrijke en gevolgrijke verschijning op het geschiedkundig veld? Zullen zij kunnen zwijgen van den Bijbel, die dagelijks zoo vele belangrijke verschijnselen daarstelt en zoo oneindig veel ter beschaving heeft medegewerkt? Wat wil men dan? De Regering verdort immers van hare onderwijzers kennis der algemeene en, in verband daarmede, van de gewijde geschiedenis. Is die kennis om te rusten in het brein van den onderwijzer, of om ze mede te deelen? Toch wel het laatste.

Maar als van Christus gesproken wordt, dan heeft de Regering regt, zoo zij bijv. gebiedt, dat de onderwijzer zich niet zal mengen in het oude geschil, of Christus een uitvoelciser is van den Godswil, dan of Hij behoort tot de noodzakelijkheid van Gods natuur; en als van den Bijbel gesproken wordt, dan wil zij met regt dat men de kinderen niet zal vermoelen met de vraag: of de geheele Bijbel Gods woord en openbaring is, dan of die in dezelve vervat zijn. En nu dan de vaderlandsche historie, waardoor, zoo als we in menig adres lazen, waardoor God tot het nageslacht spreekt. Hoe! wil men dan de wereld drie eeuwen terugdraaijen. De oude Republiek met alle hare greken, monopolien, heerschende Kerk? De Hemel beware ons voor die gevolgen, welke eene gestreefde partij meent te hooren in eene dusgenaamde goddelijke stem die uit de historie zoude spreken.

Wat zoude, zoo voortredenderende, die Gods-geschiedkundige stem wel al niet aan Napoleon III kunnen inboezemen, wat niet aan het Deutsche Rijk ten aanzien van Nederland, zoo men optekint tot Karel den Groeten? Neen, Mijne Heeren, of ze vroeger wijf of dwaas gehandeld hebben, dat zij of overgelaten aan de onderzoekingen van hen die zich daartoe gedrongen en geroepen gevoelen, en hoe het dan zij, de resultaten, de uitkomsten mogen medegedeeld worden aan kinderen of leerlingen naar hunne vatbaarheid. Wijzen de Roomsche-katholijken ons aan dat wij den Isten Willen te afgodisch vereerd, Philips te onbarmhartig behandeld hebben, welnu, wat kan dit schaden? En als van Lennep onze kinderen, van zes tot twaalf jaren, leert, dat Oldenbarnevelt schuldig was, zij slapen er even gerust om. Wat Gods stem mij in de historie toesprekt, is voornamelijk, dat Hij het geheel opvoedt, verlicht en onderhoudt, en die stem vernemen ik dan eerst, wanneer ik de geschiedenis van Nederland, Engeland, Frankrijk en van alle te zamen neem, en de Regering doet wel, zoo zij niet het hoofddoel, om die stem te doen vernemen, de kinderen met de geschiedenis bekend maakt.

Ziedaar, Mijne Heeren, mijne denkbeelden omtrent de mogelijk-

heid, maar dan ook omtrent de wenschelijkheid dat de algemeene volkschool de plaats is waar de kinderen worden opgeleid tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden.

Nu is er eene partij, die wel geen gezindheidsscholen verlangt, maar scholen voor de bestaande gezindheden bruikbaar, waar dan hare godsdienstige beginselen vóórheerschen en de vorm, waarin zich haar geloof uit spreekt, voor den dag treedt of gehuldigd wordt, dus, naar mijn inzien, wel degelijk gezindheidsscholen. Laten er nu maar zulke scholen komen, dan heeft men den band van vriendschap tusschen de kinderen weggenomen, de algemeene hulpaardigheid verminderd, hoogmoed op het stelsel, in stede van liefde en eendragt in het volk gebracht. In die gezindheidsschool, of school bruikbaar voor de bestaande gezindheden, zal spoedig het stelsel binnentreden, daar mede de polemiek; men zal de kinderen wapenen tegen de dwalingen van andersdenkenden; men zal ze in een bespottelijk daglicht stellen en dus haat en zucht om te vervolgen aankweken. God behoede ons voor die gezindheidsscholen of, wat hetzelfde is, scholen voor bestaande gezindheden. Gezindheidsscholen mogen strekken om de kinderen alle bij te brengen bewijzen voor een stelsel in het geheugen te prenten. Zij vernietigen op den duur Christelijken zin en verheffen de leer en het stelsel boven geloof, hoop en liefde; nog eens, zij zijn de past voor de zamenlating, bevorderen eenzijdigheid, vooroordeel, hoogmoed en eendellig maken zij verachtelijk.

Velen van hen die deze wetsbepaling zoo hevig bestrijden, wenschen een *lumen in de goddienst*; maar *godsdienst*, dat is *Christendom*, in het onderwijs des volks.

Aan het verlangen om godsdienst in het onderwijs te hebben, wordt voldaan, als de onderwijzer godsdienstig is; hij zoekt met al zijne krachten het onderwijs dierbaar te maken; aan de bevordering van zedelijkheid en godsdienst; zijn voorbeeld, zijne manieren zullen daartoe medewerken; zijne verhaljen uit de gewijde geschiedenis, zijne aansporingen ter bijwoning der godsdienstige en catechetische, zijn spreke over de wijsheid, alwetendheid, goedheid in geschiedenis en nu is het zoo zigtbaar of door ons hart erkend, ze zullen alle daartoe medewerken.

Maar men wil hier Christendom. Naar wiens voorstelling? Het geloof, dat is, overgave aan en vertrouwen op God is één, het is eene werking van het innerlijk gemoed, maar door ons verstand gaande, zoo wij er over redeneren en het tot klaarheid willen brengen, spreekt het zich naar aanleg en opvoeding verschillend uit. De Roomsche-katholiek kan even goed geloof, als de protestant, maar in de vorming onder geloofsleer dwalen wij van elkander af en ik zou dwaas zijn wanneer ik hem daaronder buiten Christendom sluit.

Wanneer we nu de geheele strekking van de partij, welke het hoofdbeginsel dezer wet zoo hevig bestrijdt en welke uit zoo menig adres, aan deze Kamer gerigt, aan worden gekend, dan zien zij, naar mijn bescheiden oordeel, ons voorbij. Zij zien alleen het Christendom in de dogmatiek, niet daarin van hen verschildt, is geen Christen. Geloof moet bij hem uit kennis komen (ofschoon die naar hunne geloofenis gebrekkelijk is) en niet kennis of opvoeding daarvan uit het geloof. Zij willen derhalve hun Christendom, mijne zienswijze. Hebben zoo regt, dan ook alle andere gezindheden, en handhaaft dan ieder zijn regten, en een Babel van verwarring! Vraagt men mij dus nu waarom ik zoo gunstig over de bepalingen denk vervat in de twee eerste alinea's van dit artikel, het is omdat de Regering niet anders kan, zoo de Grondwet waarheid blijven zal, omdat de in dit ontwerp bedoelde volkschool verbindingen aankweken tusschen jongelieden, omdat zij in de maatschappij verband brengt tusschen de verschillende standen, omdat zij het goede reeds door het kind doet opmerken, dat ook bij andersdenkenden gevonden wordt en daardoor verdraagszaamheid bevordert.

De kinderen komen eens als vaders en moeders in de maatschappij; zij brengen daarin mede de eerste indrukken die zij in de school ontvingen, en bovenal de indrukken van vriendschap welke in de jeugd kan en moet worden aangekweekt.

Het tijdstip, Mijne Heeren, nadert waarop, zoo ik wensch, deze Kamer, met enige wijzigingen, de bepalingen van een wetsontwerp bekrachtigt, waaraan Nederland zoo groote behoefte heeft.

Wordt het werkelijk tot wet verheven, dan zullen de practiek en de wenzelijkheid in de plaats treden van zoo vele hooge bespiegelingen, welke in de laatste dagen naar onderscheidene zienswijzen daarover werden gehoord.

Het zal dan aan den achtenswaardigen onderwijzersstand worden gegeven en van hem zal het afhangen om het Vaderland de vruchten van die wet te doen genieten.

Het is mijne overtuiging dat zij die taak op even verstandige en lofelijke wijze zullen volbrengen als zij het gedurende ruim vijftig jaren naar de bepalingen der wet van het jaar 1806 hebben gedaan. Dan toch zullen die vruchten niet achterwege blijven en Nederland zal zich voortdurend mogen verheugen in een

LXXXIX. *Lager Onderwijs.* (Beraadslaging over de artikelen.)

algemeen openbaar volksonderwijs bevorderlijk voor de opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden en de opwekking van verdraagszaamheid tusschen de onderscheidene gezindheden.

De zitting wordt voor een kwartier-uurs geschorst.

De zitting heropend zijnde, wordt de beraadslaging hervat over de drie eerste alinea's van art. 22 van het *uitsluitend ontwerp op het Lager Onderwijs*.

De heer **Luffben**: De heer Baud heeft gisteren gezegd: »Ik ben een echt Protestant, en toch eerbiedig ik de geloofsbegrippen van andersdenkenden; ik verschil daarin van den spreker uit 's Hertogenbosch, die verklaard heeft, als Katholiek de geloofsbegrippen van andersdenkenden niet te kunnen eerbiedigen. Dit is consequent met zijn standpunt; maar ik wensch en vertrouw, dat de handelingen van dien spreker zich in inconsequentien van zijne hier geuite meening zullen oplossen.» Ik meen, dat die geachte spreker dit, althans in substantie, gezegd heeft.

Ik ben daarop een antwoord schuldig, zoowel uit een beginsel van beleefdheid, als om mijne meening te rechtvaardigen.

Mijnheer de Voorzitter, ik zal consequent met mijne geloofsbegrippen zijn, onverdraagszaam in het stuk van godsdienst, in zóó ver, dat ik niet kan eerbiedigen de begrippen eener geloofsleer in strijd met de mijne. Maar men versta mij wel. Die onverdraagszaamheid gaat niet verder. Mijne godsdienstleer gebiedt mij, andersdenkenden als mijne evennaasten lief te hebben; dus hen als medemenschen te verdragen niet alleen, maar te beminnen. Ik zal, consequent met mijne godsdienstige begrippen, met alle leden dezer Vergadering gaarne in vrede leven, met hen vriendschappelijk verkeerden, en hen de broederhand reiken; en dit wel in de eerste plaats in den spreker uit Amsterdam, die mijne meening bestreden heeft, en dien ik, om zijne rechtschapenheid en kunde, hoog acht, in weerwil dat hij mij *inconsequentien* toewenscht. Ik zal met hem mijn vaderland lief hebben. Ik zal met hem geacht zijn aan het Vorstelijk Stambuis, dat ons repect. Ik zal met hem onwrikbaar getrouw zijn aan de Grondwet, welke hij en ik plegtig bezwoeren hebben. Ik zal, voor zoverd in mij is, met hem en alle in het stuk van godsdienstig begrip andersdenkende medeleden het welzijn en den bloei van Nederland trachten te bevorderen.

En toch mag ik niet toegeven, dat in de openbare school eerbied voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden aan Rooms-katholieke kinderen wordt inprent. Behalve dat mijne geloofsleer mij dit verbiedt, wordt zulks, naar mijn oordeel, ook niet door de Grondwet geboden. Want de eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, in art. 194 der Grondwet voorgeschreven, beteekent in mijne schatting niets anders, dan dat in de openbare school niets aanstootelijks voor eenig godsdienstig begrip mag worden toegelaten. Daartoe is geene inprenting van eerbied, daartoe is slechts ernstige aanbeveling tot onthouding van alles, wat de godsdienstige begrippen van andersdenkenden kan stooten, noodzakelijk. Met één woord: die school moet *neutraal* zijn in alles, wat enig ter school gaand kind van een ander godsdienstig begrip, al ware het maar in de verte, kan kwetsen.

De geachte spreker vreeze niet voor de consequentien van mijn geloofs-begrip, van mijn genoemen standpunt bij deze beraadslagingen. Die consequentien zullen juist leiden tot hetgeen hij van mij verlangt en door hem (hij vergewe mij de uitdrukking) aan mij, onder de *onzeigenaartige* benaming van *inconsequentien*, is toegewenscht.

De heer **Groen van Prinsterer**. [*Deze rede zal later worden medegedeeld.*]

De heer van der **Bruggen**, Minister van Justitie: Mijnheer de President, ik zal geen gebruik maken van den raad, mij door den heer Groen van Prinsterer gegeven, om niet dadelijk te antwoorden, maar alleen het woord nemen om te zeggen, dat ik hem in het geheel niet zal beantwoorden, omdat ik het nooit zou kunnen doen, zonder een gevoel van verontwaardiging over de wijze, waarop hij heeft geoordeeld, om door een kunstig zamenweefsel van woorden en voorstelling van feiten, te trachten mij, Minister des Konings, hier belagchelijk te maken en in het oog der natie te verdedigen.

Ik zal mij niet verdedigen, Mijnheer de Voorzitter, omdat ik het niet zou kunnen doen zonder ook van mijne zijde te treden in eene voorstelling van feiten, waarvan ik mij, om nogerlei reden, moet onthouden. Ik geloof niet, dat de kleine minderheid, omdat

zij in een moeilijken toestand verkeert, het recht kan hebben, alles te zeggen wat strekken kan om smart en pijn te veroorzaken en om dat te doen met het opzet om te grieven.

De rechtvaardiging van mijn gedrag, waarbij ik mij, met de hand op het hart; van geen bedrog en misleiding bewust ben, laat ik over aan de nakomelingschap.

De heer **Groen van Prinsterer**, voor de derde maal het woord gevraagd en bekomen hebbende, zegt:

Ik had niet gedacht in de discussie over de onderwijswet het woord nog te zullen vragen. Iedereer evenwel gevoelt, dat nu het zwijgen mij onmogelijk maakt is. Na mijne rede, na den toon en geest waarin ik mij heeft uitgelaten, na de verklaring uit het hart (ik durf dit, met de hand op het hart, herhalen) dat ik hem, ook thans nog *hoosacht*, *beklaag* en *lief heb*, ben ik over de opvatting van den Minister verbaasd. Diep betreurt ik dat hij mijn raad niet gevolgd en met antwoorden gewacht heeft, tot dat hij kalm had nagedacht over hetgeen ik gezegd heb. Ik houd mij bijkans overtuigd, dat, als hij mijne redevoering zal gelezen hebben (en de Kamer zowel als hij zal die met hetgeen door mij gesproken werd, kunnen vergelijken), wat hij thans gezegd heeft niet door hem niet zal worden beaamt. — Ook ik beroep mij, zoo het noodig mocht zijn, op de nakomelingschap.

De heer **Thorbecke**: Mijnheer de Voorzitter, ik gevoel dat wij gekomen zijn tot een tijdstip der discussie, waar niet hij die spreekt, maar hij die zijwt de Vergadering verpligt. Evenwel, en zij zal dit verwachten, moet ik een paar woorden zeggen tot aandrang van mijn amendement. Zal ik bij die gelegenheid mij begeven in de discussie welke de geachte spreker uit Leyden (de heer Groen van Prinsterer) gisteren op nieuw met mij heeft geopend?

Niets. Mijnheer de Voorzitter, ligt minder in mijn aard, dan een strijder in den toestand, den verlaten toestand, waarin de geachte spreker uit Leyden zich bevindt, eenige moeite te doen. Ik zou dus niet spreken, ik zou niet één punt uit zijne belangrijke rede opvatten, indien ik niet wist dat het niet spreken, het voorbijgaan als of hij niet gesproken had, als of hij er niet ware, hem de grootste moeite zou doen. Ik zal dus drie punten aandroeven.

1. Ik had van Christendom boven geloofsverdeeldheid gwaagd. Wat voert de geachte spreker mij te gemoet? Het Christendom dat gij bedoelt, dat volgens u het onderwijs op de scholen van zelf zal bezielen, » is erigist tegen alle gezindheden.» Een misverstand; want — om ik meende mijne gedachte duidelijker genoeg te hebben geuit — dat Christendom sluit geen bijzondere geloofsbelijdenis, noch die van anderen, noch de mijne, uit. Het staat boven al die geloofsbelijdenissen en omvat ze alle.

De verschillende opvattingen deeren het Christendom niet; zij zijn het onvermijdelijk gevolg van den rijkdom van zijn inhoud en van onze menschelijke beperktheid.

De geachte spreker heeft mij gevraagd: welke zijn de *dogmata* van uw Christendom? Van uw Christendom? De geachte spreker heeft het denkbeeld, als of ik, die niemand wensch uit te sluiten, mijn Christendom wilde stellen in de plaats van dat van anderen, wel niet registreerds gult, maar hij sechen het te willen doen verstaan. Welke zijn u vraagt hij, de *dogmata* van het Christendom, dat gij voorstelt? Het antwoord, dat hij zelf aanstonds gaf, heeft mij afgeschrikt van mijne zijde een antwoord te beproeven. Ik zou met den geachten spreker — zoo ik het kon en ik kan het niet — een *theologischen* strijd moeten beginnen. Mij dunkt echter wij kunnen, en de onderwijzers kunnen oprechte Christenen wezen zonder theologanten te zijn. Komt het hier, bij het onderwerp van dit artikel op de dogmatische uitdrukking, of op de zedelijke werking van het geloof aan? Dat in allen gevalle de *Christelijke deugden* boven verschil van geloof zijn, schijnt mij ontwijffelbaar.

De geachte spreker heeft mij nog op andere wijze afgeschrikt. Eerst heeft hij mij, door zijn vooraf gegeven antwoord, doen gevoelen, dat, wanneer uit het mijne bleek, dat mijne verklaring met de grondstellingen zijner leer niet overeenkwam, hetgeen ik Christendom noemde, geen Christendom zou zijn. Dan kwam de voorlijn. De geachte spreker heeft mij deze verschrikkelijke *sortes* — aldus wordt, men ik, zoodanige sluitreden in de compendia der logica genoemd — voorgehouden. Het Christendom, dat gij bedoelt, is algemeene godsdienst; algemeene godsdienst is, volgens Beets, een der deisme; deisme is rationalisme; rationalisme is neologisme; neologisme is ongelof. Derhalve óén van beide: men is of op uwe wijze, op die van den geachten spreker, godsdienstig, of men is atheïst.

2. De spreker uit Deventer beweerde vroeger dat er geen verband was tusschen onderwijs en opvoeding. De spreker uit Deventer, toen niet de spreker uit Deventer, toen gezeten op eene andere plaats dan deze, verweet den geachten spreker uit Leyden,

ZITTING VAN DEN 10EEN JULIJ.

LXXXIV. Lager Onderwijs. (Beraadslaging over de artikelen.)

dat hij van opvoeding sprak, waar alleen van onderwijs sprake kon zijn." Ik herinner tweediel, voorerst, de vraag over de betrekking tusschen onderwijs en opvoeding is tusschen den geachtten spreker en mij in deze Vergadering nooit *à fond* behandeld. Het is geweest eene voorbijgaande polemiek, opgewekt door een of ander incidenteel vertoog van den geachtten spreker uit Leyden.

Mij dunkt, ik moet steeds gezegd hebben, dat, wat de lagere school betreft, onderwijs de hoofdzaak is, en dat zeg ik nog. Ik kan mij onvolkomen hebben uitgedrukt, maar mijne meening kan niet geweest zijn, zedelijke opleiding van de school uit te sluiten. Ik kan, dunkt mij, niet hebben ontkend, dat de onderwijzer van de gelegenheid, die hem, bij het onderwijs aangeboden wordt, gebruik kan maken om tot deugd en godsvrucht op te wekken; eene opwekking die, naar mijn inzien, uit zijn ganschen omgang met de jeugd moet voortvloeien.

Indien de geachte spreker mij verkeerd heeft verstaan, dan vind ik den sleutel van het misverstand in hetgeen hij gisteren heeft gezegd. » De volksschool, zeide hij, is eene plaats van opvoeding voor eene godsdienstige natie." Wat wil dat anders zeggen, Mijnheer de Voorzitter, in zijn zin, waarvan wij de ontwikkeling zoo dikwerf hebben vernomen, dan dat de school eene plaats van godsdienstige opvoeding is? Dat kan ik hebben tegen gesproken, zoo als ik het nog tegenspreek.

3. » Uwe organisatie — zegt mij de spreker — is gewetensdwang, tegen de regten der natie; en zij zult ons ook de vrijheid van bijzonder onderwijs niet laten behouden; zij beschouwt bij bijzonder onderwijs als sectarisch en zij zult u wel vroeger of later van het staatsvermogen bedienen om dat onderwijs te beperken of ons te ontnemen." Mag ik dat vermoeden met eene vraag bejegenen? Waarom is dan gedurende de behandeling van dit ontwerp, die twee jaren geduurd heeft, waaraan ik in drie onderscheiden sessies heb deel genomen, nooit tenige poging door mij gedaan tot de beperking of verzwakking, die zij zegt te vreezen? De geachte spreker en zijne vrienden, welke huanne taak in die sectiedeliberation zoo ijerig hebben vervuld, zijn mijne beste gegunten tot bevestiging, dat mijn aandeel aan deze wet niet minder groot is geweest, dan wanneer ik het ontwerp als minister had moeten voorstellen en verdedigen. Die vrees voor sectescholen, die, zoo als hier zeer juist is aangemerkt, in 1848 heerschte, was ook in de laatste jaren uit deze Kamer nog niet geweken. Wat ware mij en hun, die als ik denken, indien zij op beperking van de vrijheid van bijzonder onderwijs eenigzins bedacht waren geweest, gemakkelijker geweest dan die vrees te voeden en te versterken? Maar, Mijnheer de Voorzitter, wij willen niets ontnemen; wij willen de vrijheid waarborgen, terwijl wij organiseren; en organiseren is in onzen zin aan een ieder de taak toewijzen en verzekeren, die overeenkomt met zijne bestemming.

De geachte spreker is geïndigd met eene klacht over de natie, die ik van hem niet verwachtte, en met eene profetie.

Met eene klacht over de natie, waarop hij zich zoo dikwerf en met zooveel gerustheid had beroepen. Wat heeft hij gisteren gezegd? » De natie is in een toestand van apathie, van vertwijfeling aan alle hooger beginselen gebraagt, zoodat zij wellicht voor het oogenblik het gewigt van de verderfelijke beslissing niet zal inzien." De afval, dien hij ondervindt, drukt hem. Ik vraag daarbij den geachtten spreker eene vraag tot stellen: Kan geen schuld, aan twee zijden zijn? Zijt gij niet vervallen in de fout van het socialisme? Ieder, die regering wil bouwen op hetgeen uit zijn aard aan individuele overtuiging moet overgelaten blijven en aan het innerlijke leven behoort, zal zelfs zijne partijgenooten tegen zich zien opstaan, en zedelijke rebellie ondervinden. Of hij dient — en gij zijt op weg, maar gij hebt dien nog niet afgeleid — het geloof tot eene *officiële, wettelijke* waarheid te verheffen, waaraan ieder, ook zonder die voor juist te houden, moet gehoorzamen.

De profetie. » Er zal ontstaan, wanneer deze wet doorgaat, verbittering, tweedragt of onverschilligheid, en in beide gevallen een pays en décomposition, een land in ontbinding." Men heeft mij eenigen tijd geleden, Mijnheer de Voorzitter, eene lijst voorgeleed der onderscheidene voorspellingen van den geachtten spreker. Uit die lijst is mij één voorbeeld in de geheugenis gebleven, de voorspelling, die hij deed, bij gelegenheid dat de provinciale wet hier in beraadslaging was; de provinciale wet, die — ik geloof iedereen zal het erkennen — zoo eenige van de wetten der laatste jaren, nuttig, heilzaam, vreedzaam gewerkt heeft. Wat voorbepelde echter de geachte spreker? » Er zullen provinciale clubs ontstaan;" zoo noemde hij hetgeen de wet als provinciale vertegenwoordiging instelde. » Ik vind ook hier, zeide hij in de zitting van 18 Junij 1850, democratische riegten en anarchische begrippen." Het motto, dat hij voor die wet koos, was in deze Franse taal bevestigend vervat: *l'oppression démocratique qui depuis quelque temps pèse sur les sommités de la société, va s'étendre à toute la surface du royaume, et la discorde qui nous diviserait au centre, se dispose à propager dans les plus petites localités les dissensions intestines.*

» Wanneer, voegde hij er bij, de beginsels dezer beide wetten (de kies- en provinciale wet) worden ontwikkeld, zullen zeiden tot tweedragt, tot de overmatig van het gepeupel."

Ik zou wellicht op de voorspelling van gisteren geschrikt zijn, maar wanneer ik nu, na verloop van zeven jaren, dergelijke profetie vergelijk, dan wacht ik, voorreest althans, de gevolgen ook van deze wet nog gerust af.

Mijn amendement. Ik zal, wanneer ik daarover nogmaals het woord neem, den Minister niet behoeven te verzekeren, dat het heugenaamd niet om polemiek te doen is. Had ik niet eene zeer gevestigde en klare overtuiging, dat de twee eerste alinea's, gelezen zoo als ik verlang, den geest van de wet beter uitdrukken, en daaraan, volgens de verdediging der Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie, beter beantwoorden, dan de tekst van het ontwerp, ik zou het amendement niet voorstaan.

Ik vraag dus voor een paar oogenblikken nog de ernstige aandacht der Vergadering, want de zaak schijnt mij inderdaad van meer gewigt dan eene enkele wijziging van redactie en ik stel er prijs op dat mijne redenen wel worden gewaardeerd. De Kamer zal vervolgens beslissen.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft voorreest de lezing der eerste alinea van het ontwerp gedekt door het Reglement van 1806; men heeft overgenomen. Aan zoodanig argument, Mijnheer de Voorzitter, zou ik alle kracht gezinsins willen ontzeggen. Wanneer eene dergelijke formule ald is geworden, en in de praktijk niet verkeerd uitgeleed, dan kan zij, ook wanneer men eene betere redactie ter hand heeft, de voorkere verdienen. Maar, het is de oude lezing niet, die ik boven het ontwerp der Regering zou verkiezen. De Regering zegt: » Het schoolonderwijs is, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden." Wat zegt art. 22 van het Reglement A? » Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingerigt, dat, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden." Daarin is een wel verbonden zamenhang en juistheid van gedachtenloop, die ik niet vind in die nieuwe redactie. Is het een juist begrip wanneer deze zegt: » Het schoolonderwijs wordt onder het aanleeren van kundigheden dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot deugd? Bestaat niet veelmeer het onderwijs zelf in die ontwikkeling en opleiding?

» Gepaste en nuttige kundigheden" is, schertmt de Minister door de opmerking, dat die op den geheelen slag van art. 1 terugslaan, en dus ook op hetgeen ten aanzien van de maak, het schoone of de kunst aan de kinderen kan doen, in geleerd. Doch daar dat alles dienstbaar wordt gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen, zeges mijne eenvoudige uitdrukking: » ontwikkeling van verstand en kennis" zeker niet minder omvattend.

In de 2de alinea geldt het een beginsel van wetgeving. Indien die wet moet *pedagogische* regelen te moeten geven, dan zou het niet wenschelijk te zien vermenigen en verwarren met een voorschift van gezag, dat eene volstrekt verbandende kracht heeft. Die pedagogische regelen zou men *officiële imperfecta* kunnen noemen. Maar wanneer aan den onderwijzer wordt geboden, dat hij zich heeft te onthouden van al hetgeen iemands godsdienstige begrippen zou kunnen krenken, dan is dit geheel iets anders dan een pedagogische regel; het is een voorschift van wetgeving strekkende om regten te waarborgen.

De Minister zelf heeft hetgeen wij aan het slot van de tweede alinea lezen: » hij prent aan de kinderen dien eerbied in en wekt hen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid," een *nudum proceptum* genoemd. In der daad, wat er van de ontwikkeling der verstandelijke vermogens, wat van de opleiding tot Christelijke en maatschappelijke deugden, wat van de opwekking tot verdraagzaamheid worden zal of kan, dit blijft van den persoon en de methode des onderwijzers grotendeels afhankelijk. Maar van zijne individualiteit moet niet afhangen of hij zich van al wat de godsdienstige overtuiging van anderen zou kunnen krenken, zal onthouden. Allen onder die voorwaarde voldoet de school voor allen aan hare bestemming. Het is onnoodig te zeggen, dat in dat gebied van volstrekte onthouding het gebod begrepen is dat hij, onder viens bestur de school staat, *niet toelate* wat strijdig is met de verplichting hem zelven oplegde.

Eerbied voor de meeningen van anderen kinderen heeft de Minister van Justitie heden *met* zoo, als ik gisteren, uitgesproken. Eerbied voor de dwalingen van anderen kan aan niemand worden ingevonden. Het is enkel die vrijheid om eene andere overtuiging dan de onze te koesteren en te belijden, die wij moeten gebiedigen. In het ontwerp der Regering wordt echter *altes* gezegd, en wanneer een onderwijzer, in menige streek van ons

land, verbied wilde ingeprenten voor ene geloofsleer, strijdig met het godsdienstig geloof van de ouders der kinderen, hij zou hier en daar gevaar loopen, opstand te verwekken.

Verdraagsaamheid wordt afzonderlijk vermeld. Hoos zeer ik wensch dat verdraagsaamheid het onderwijs beziele en juist omdat ik dit wensch, kome ik tegen de afzonderlijke vermelding op. Verdraagsaamheid wordt hier vermeld in verband met godsdienstige begrippen; zal dus de schoolonderwijzer niet juist dat aanduiden, ten aanzien waarvan verdraagsaamheid moet worden in acht genomen? Hij denkt dat ligt in de uitdrukking zelve. Daarenboven, men stelle zich een onhandig schoolmeester voor of een onderwijzer, die, naderende tot de Christelijke gezindheid van onze gezachte modelden aan de overzijde, de wet wel uitduiken; zal hij niet opmerkzaam maken op afwijkingen, op dwalingen, op wangelopen, om er bij te voegen: » maar wij moeten die dwalingen en hen die daarin verkeeren niet verdraagsaamheid bejegenen? » Ik vraag of niet aldus, juist ten gevolge der vermelding van het woord verdraagsaamheid, onverdraagsaamheid zal worden opgewekt, en dat bij kinderen van beneden 10 of 12 jaren?

Het gevaar ligt hier, dunkt mij, zóó nabij dat men het woord moet vermijden, te meer, daar de goede zin er van in de woorden: » opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden, » verrat is.

De geest, waarin de Regering het ontwerp heeft verdedigd, is de mijne; ik onderwerp men de onpartijdige beoordeeling van den Minister, of mijne eenvoudige lezing daaraan niet beter, dan de verdediging van het ontwerp, beantwoordt.

De heer van Nispen van Sevenster: Gij zult het, geloof ik, billijken, dat ik de weinige woorden, die ik nog tot u wenschte te richten, niet in de Zaken op gisteren, en die van den Minister van Binnenlandsche Zaken heb gehoord. Zoo als toch de Minister van Justitie op heden heeft herinnerd, had hij bij de algemeene betide deze morgen, als aan te wijzen hoe naar zijn oordeel bij de schouwningen beoefend, » van Christelijke deugden met eerbiediging staatsonderwijs opleiding, » van anderen samen kon gaan, dus godsdienstige begrippen, » mij niet ten kwade duiden. Mijne gelijk was, » Gij zult het, » mij niet ten kwade duiden. Heeren, dat ik op zulk een ver gevoerd uir nog eenige woorden van mijne zijde in het midden breng. Ik heb bij de algemeene van mijnne zijde in het midden, en de redenen waarom ik beducht beschouwen mijne beducht, en de redenen waarom ik beducht was, kon kennen; ik heb gezegd, dat ik tegen de weder-opnemng van woorden was, die onder de wet van 1806 in het reglement A voorkwamen, eensdeels om de grove misbruiken, waartoe hanne uitlegging in de praktijk had aanleiding gegeven; en anderdeels om de reden waarom ze wederom in de wet, » was gebragt; en eindelijk om de zoo zeer tweeduidige zinsden, die ontrent dit punt de Memorie van Toelichting en ook de Memorie van Antwoord bevatten. Ik moet nu bijvoegen, dat de rede van den Minister van Binnenlandsche Zaken, bij de algemeene beschouwingen, zoo als dit reeds destijds (door den heer van Wintershoven) is opgemerkt, geenszins van die tweeduidigheid was vrij te pleiten. Ik verzoek mij daarom over de rede die gisteren door den Minister van Binnenlandsche Zaken, en vooral over die welke heten door den Minister van Justitie is gehouden, en ik wenschte dat hetgeen deze bevatten, vroezer ter onzer kennis was gekomen. Maar toch moet ik vragen, of de beide redvoeringen in staat zijn mijne beducht te doen wijken. Ik geloof het niet, want ook in hetgeen ik van hen gehoord heb en hetgeen uit den aard der zaak voortvloekt, blijft aanleiding voor mijne beducht bestaan, / en die beduchtheit zult gij billijken. Fergisteren is door den geachtten afgevaardigde uit Dorenter (den heer Thorbecke) gezegd: » Het zou, Mijnheer de Voorzitter, het eerste misbruik zijn der van overheidswege geopende volkschool, indien zij strekte om iemand godsdienstig gevoel of godsdienstige overtuiging te krenken. » Dit nu is het juist waarvoor ik beducht was, en deze beduchtheit is nog niet geheel geweken. Diefzelfde spreker noemde verder de bepaling der 2de alinea een verbot, hetwelk de teederste regten beschermt. Het is op deze teederste regten, Mijne Heeren, dat ik u wenschte te wijzen. Op het regt der ouders dat hanne kinderen tegen indrukken die zij schadelijk achten, worden gevrijwaard. Ik wijk er op hoe in de jeugdige hart der kinderen de eerste indrukken zich zoo diep prenten, dat ze niet zelden voor het volgende leven beslissend zijn.

Nu moet ik op den voorgond stellen dat ik van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Justitie niet anders verwachtte en dat ik niet anders moet verwachten dan verklaringen in den zin dat ze als die door hen zijn opgegeven. Aan de bepalingen, die in de wet voorkomen en welke die wet naar mijn bescheiden oordeel niet moet bevatten, konden zij geene andere uitlegging geven dan die welke zij daaraan gaven. Gedachtig aan den eed door hen op de Grondwet afgelegd, konden zij aan die woorden geene andere uitlegging geven dan die strookte zoodwel met de grondwettige bepalingen omtrent de vrijheid van godsdienst,

de vrijheid van geweten en de gelijke bescherming aan alle godsdienstige gezindheden gewaarborgd, als met het voorschrift der Grondwet op dit punt, de eerbiediging namelijk bij de instiging van het openbaar onderwijs, van alle godsdienstige begrippen. Maar ik moet altijd blijven betreuren, dat men uit het reglement A, gevogd bij de wet van 1806, ene uitdrukking heeft overgenomen, welke gedurende ene halve eeuw tot zoo groote misbruiken heeft aanleiding gegeven.

De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft mij op de praktijk verwezen. In zijne vroegere redevoering heeft hij gezegd; en nu kost het geene moeite allerlei vragen op te werpen over hetgeen de onderwijzer zal hebben te leeren of wat hij niet zal hebben te leeren. Hij heeft verder gezegd; de Regering vertrouwt juist voor de goede hoedanigheid van het onderwijzend personeel dat het in staat zal worden bevonden de zwaarigheden te verminderen, zoo niet weg te ruimen, waarop de wetgever stuit en waarop men op het gebied der bespiegeling telkens stuiten moet.

Maar indien nu de wetgever op bezwaren stuit, indien hij niet kan aanwijzen wat op de genoemde school kan toegelaten worden (ik moet zeggen dat de Minister van Justitie dezen morgen daarin vrij wel is geslaagd), hoe zal dan elk onderwijzer dit in de praktijk kunnen doen. In zijne rede gisteren gehouden heeft de Minister van Binnenlandsche Zaken gezegd, dat men die formule had overgenomen als bekend bij het onderwijzend personeel voor hetwelk zij tot rigtsnoer moest strekken.

Ook deze uitdrukking wekt mijne beduchtheit, want hoe heeft het onderwijzend personeel dat rigtsnoer begrepen en toegepast? De Minister heeft gisteren te regt er op gewezen, dat wij in eenen nieuwen toestand kwamen, dat ene nieuwe ere begon, dat nu dat voorschrift, in het reglement bij de wet van 1806 gelegen, beheerscht werd door het voorschrift der Grondwet. Dat zou dus de vroegere ongeregeldeheden en misbruiken doen vermijden. Hij heeft gewezen op de verschillende waarborgen die ik zou hebben. Maar kan ik dan zonder beduchtheit zijn, wanneer ik lees in een adres, ondertekend op 27 Mei dezes jaars door een professor namens de Hoofdvereeniging van het Nederlandsche onderwijzersgenootschap: » In welk ene moeilijkelijck brengt deze wetsbepaling voorts alle reeds aangestelde Christelijke onderwijzers? Zij hebben hun post aanvaard onder verplichting in Christelijke scholen te werken, waarin men wet Israëliëten mag toelaten, doch waarop deze geen regt hebben. Nu laat men hun in deze wet wel de verplichting, dat zij de kinderen tot Christelijke deugden zullen opleiden, maar ontneemt men tevens de mogelijkheid, dit in overeenstemming met artt. 15 en 21, 2de lid, te volbrengen. Hadden zij geweten, ook in zulk ene valsche stelling te zullen worden gebragt, die meesten hunner waren veel nooit openbaer schoolonderwijzers geworden. »

Wanneer ik dergelijke verklaringen zie, heb ik dan geen regt? Is er voor mij dan niet alle grond om juist voor die praktijk beducht te zijn? Heb ik geene aanleiding om te dachten, wanneer nu de Minister van Binnenlandsche Zaken in deze Kamer bezwaar vindt het terrein te definiëren en zijne grenzen aan te wijzen, dat dan de onderwijzers die grenzen niet zullen kunnen vinden en, de bepaling oprattende in dien zin als ik de vrijheid nam uit het adres voor te lezen, de grondwettige grenzen zullen overschrijden? Ik ducht dat de Regering met den besten wil, gedachtig aan haar eed op de Grondwet, maar tot mijn leedwezen geweken zijnde de voor eens bevestiging, die wellicht niet verdragen de dat daarvoor geweken werd, hare spijling hoogst moeilijck zal kunnen verzeuenlijken; ik betreur het ten zeerste dat men niet met het verleden heeft gebroken; want mij kon alzins juist en gegrond voor wat blijken het punt meerderheid der Kamer ontrent dit Verslag van 1856 de groote meerderheid der Kamer ontrent dit punt destijds oordeelde. Daar staat op pagina 47: » de groote meerderheid zag in de inlansching van het woord Christelijk te deze onplaatse wezenlijk gevaar. Wierd dat woord gebezigd, menigerlei verkeerde opvatting, menigerlei misverstand zou er uit voortvloeien. Ieder zou daarbij aan zijn Christendom, aan zijne kerkerle denken. » De Minister van Binnenlandsche Zaken heeft mij gisteren gewezen op verschillende waarborgen, onder andere op de publiciteit en op het krachtig toezigt. Maar vooreerst moet ik hem herinneren, dat hij in zijne rede, bij de algemeene beschouwingen gehouden, sprekende van scholen, zoo als hij ten onregte dacht dat ik ze ingerigt wilde hebben, mij vroeg: » En hoe zult gij het bewijs leveren dat tegen uw voorschrift gezondigd is? »

Maar nu moet ik verder vragen: is dat toezigt wel zoo krachtig? Zal niet door de wijzigingen, die ten aanzien van het toezigt in dit wets-ontwerp zijn gebragt, dat toezigt minder krachtig worden? Ligt het niet in den aard der zaak, dat de bezoldigde schoolopziemers, waartoe men aanvankelijk besloten had, de bevelen der Regering krachtiger zonden gehandhaafd hebben dan wellicht het geval zal zijn met de schoolopziemers die volgens de tegenwoordige bepalingen dezer wet zullen worden aangesteld? Vind ik daarin genoegzame waarborgen? Neen.

Ik heb dus gemeend, Mijne Heeren, mijne bedachtzaamheid nogmaals te moeten uiten en de redenen te moeten doen kennen, waarom ik, niettegenstaande ik hulde breng aan de verklaringen, vooral aan die heden door den Minister van Justitie maar ook aan die gisteren door den Minister van Binnenlandsche Zaken afgelegd, altijd groot bezwaar moet blijven koesteren. Ik herhaal het, veel zouden die verklaringen tot mijne geruststelling omtrent de uitvoering van de wet hebben bijgedragen, zoo niet de laatste verklaring door uitdrukkingen was voorafgegaan, welke niet de wenschelijke bepaaldheid en duidelijkheid bezaten omtrent hetgeen men wilde.

Mijne Heeren, ik heb ganceend u deze weinige oogenblikken te mogen vragen, opdat de stem, die ik tot mijn leedwezen gansoosmaak zal zijn over dit artikel niet te brengen, niet twijfelachtig moge zijn.

Er blijft mij nog een enkel woord te zeggen over de andere alinea's van dit artikel.

Mijne Heeren, ik deel in het gevoelen van den geachten spreker nu Deventer omtrent het inprenten van eerbied, verschildigend aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Ook naar mijn inzien wordt daar niet teruggegeven het grondwettig voorschrift; ook naar mijn inzien wordt daar meer gevorderd en verlangd men iets dat niet kan of mag verlangd worden. Het inprenten aan de kinderen dat ze de godsdienstige begrippen van andersdenkenden moeten eerbiedigen, is een noodig voorschrift van maatschappijken aard hier te lande, zelfs, naar mijne bescheiden meening, een voorschrift van godsdienstigen aard. Want, Mijne Heeren, ik kan eerbiedigen de begrippen van andersdenkenden, op mijn standpunt. Waarom? Omdat, naar mijn bescheiden oordeel, die godsdienstige begrippen niet altijd van den wil desgenen die ze heeft afhangen, wijl het mijns inziens eens gave de Hemels is, om dat wat waar is, als waar te erkennen. Ik kan dus medelijden hebben met de begrippen van hen die dwalen; ik kan ze eerbiedigen, maar eerbied in te boezemen voor het begrip dat naar mijn oordeel en geweten tene dwaling is, dat zou ik niet kunnen en dat zou ook van niemand kunnen gevraagd worden.

Ook wat betreft de verdraagzaamheid, en het opwekken tot verdraagzaamheid, dael ik in het gevoelen van den vorigen spreker. Maar ik ga iets verder. Zoo als het daar staat, zou het eens verkeerde verdraagzaamheid kunnen zijn: Ten opzichte der godsdienst, in godsdienstigen zin, is geene verdraagzaamheid mogelijk; ieder moet toch geloven dat zijne leer de goede, de ware is. Maar ik ken verdraagzaamheid in burger-maatschappijken zin, en nu zou ik er gevaar in zien dat, indien het aldus bleef staan, men er ook die betekenis aan zou kunnen geven en dat er eene opleiding uit zou kunnen voortvloeijen, die voor mij, voor hen, die met mij van hetzelfde gevoelen zijn, en ook wellicht nog voor anderen, niet wenschelijk zou zijn.

Mijne Heeren, duidt het mij niet ten kwade, dat ik op dit late oogenblik nog zoo veel van uwent tijd heb gevraagd.

De heer van Rappard, Minister van Binnenlandsche Zaken. Ik zal nog voor weinige oogenblikken de aandacht der Kamer verzoeken, om te antwoorden op eenige bedenkingen van den laatsten spreker. Die spreker heeft uit hetgeen ik gisteren gezegd heb bedenkingen gepat tegen de thans in de wet opgenomen formule. Ik heb bij de aanbeveling van die formule gezegd, dat de onderwijsstand met haar bekend was en haar over het algemeen goed had begrepen. De geachte spreker daarentegen heeft mij toegevoegd, dat juist velen die formule niet wel hadden begrepen.

Er is hier dus een verschil over die feitelijke opvatting door de onderwijzers, waarover op dit oogenblik geen bewijs kan worden gevorderd; maar ik meen mij te kunnen beroepen op de algemeene bekendheid, dat het onderwijzend personeel, dat het geheel der onderwijzers niet te vermengen met enkele adressanten, ook zelfs van onderwijzersgenootschappen, geheel doordrongen is geweest en nog is van den waren geest der bepaling van art. 22 van het reglement van 1806. Bovendien geloof ik, Mijnheer de Voorzitter, dat men niet te veel op dergelijke individuele opvatting moet letten. Wanneer men bij de beoordeeling van eene wetsbepaling als deze hecht aan uitleggingen of opvattingen van dezen of genen — en hoe vele uitleggingen zijn er niet van deze formule gegeven? — dan zullen wij nimmer tot eenige uitkomst kunnen geraken. Men moet letten op hetgeen er, naar het meest algemeen begrip, duidelijk in gelegen is en op de waarborgen, die er zijn om aan dien uitleg recht te verschaffen. Zijn die waarborgen voldoende, bekommer u dan niet over de opvatting, die sommigen daaraan hechten. Die waarborgen zullen te weeg brengen, dat de ware uitleg gehandhaafd worde.

De geachte spreker uit Nijmegen heeft verdoe te kennen gegeven, dat naar zijn inzien het toezigt niet zoo krachtig zal worden gevoerd, als het zou geweest zijn, indien het vroeger wetsontwerp ware ingevoerd, waarbij beoogde schoolopzieters al hoe waren ingesteld. Ik meen echter den geachten spreker te moeten doen

opmerken; dat de wet zich niet bepaalt tot de gewone districts-schoolopzieters, maar dat in de wet ook provinciale schoolopzieters zijn opgenomen, die in onmiddellijke aanraking met de Regering, met den Minister van Binnenlandsche Zaken zullen zijn en die zich jaarlijks om heen zullen verzamelen om hunne gedachten over de belangen van het onderwijs mede te deelen en den goeden loop van het onderwijs te bevorderen. Het spreekt van zelf dat in die vergadering en in die aanraking tusschen den Minister en de provinciale schoolopzieters een werkzaam middel zal te vinden zijn om ook op dat punt de kracht van het toezigt te versterken.

De spreker heeft voorts betreurd, dat de meer duidelijke uitdrukking, de verklaring, zoo als hij die gemeend heeft, die heden en gisteren gegeven was, niet reeds vooraf was gegeven. Ook ik kan in dat leedwezen deelen, maar die latere uitdrukking is een gevolg daarvan, dat de Regering door de bedenkingen, die van verschillende kanten in deze Kamer zijn aangevoerd, de gelegenheid heeft gehad om hare meening nader te toetsen en nog meer te verduidelijken, dan zij meende reeds in de gewisselde stukken te hebben gedaan.

De geachte spreker uit Davenport heeft bij zijne rede het verschild aangewezen, dat naar zijn inzien tusschen de redactie van de concept-wet en het door hem voorgedragen amendement bestond. Hij heeft doen opmerken, dat de redactie van de Regering niet geheel en al die van het reglement van 1806 was. Woerdelijk is het de redactie niet ik heb dit reeds doen opmerken door te zeggen, dat het nagenoeg de bepaling van art. 22 van het reglement van 1806 was. De zakelijke inhoud is dezelfde.

De geachte spreker meent, dat er eene onjuistheid is in de begrippen van de redactie van het concept. Als ik echter de redactie ontleed, dan zie ik die onjuistheid bij begrippen niet in.

Het schoolonderwijs wordt dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden." Ik herhaal, dat men hier geheel en al dezelfde noties terugvindt, welke in art. 22 van het reglement van 1806 worden aangetroffen. En dat dienstbaar maken geschiedt onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden." Hetzelfde het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden." Hetzelfde het ref ik wederom aan in de redactie van art. 22. "Alle schoolonderwijs zal zoodanig moeten worden ingericht, dat, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zijzelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden." In de redactie der Regering leest men: "Het schoolonderwijs wordt dienstbaar gemaakt; in art. 22 van het reglement: "Het schoolonderwijs wordt zodanig ingericht dat" enz. Ziedaar het eenig verschil.

De eerste alinea van de redactie der Regering heeft dan ook niet zoo zeer de aandacht van den spreker betrokken en niet zoo zeer zijne kritiek gewekt als de tweede alinea. De geachte spreker meent dat de wet, een paedagogischen regel opent, dien niet moet verbinden met een wettelijk, gebiedend voorschrift. Ik stem toe, dat het in de bespreking minder kan worden toegelaten om een paedagogisch voorschrift te verbinden met een dadelijk verbod. Maar de vraag is, of de verbinding welke hier plaats heeft, schadelijk is aan datgene wat de wetgever wensch uit te drukken. En dan geloof ik niet, dat wanneer men de redactie van de tweede alinea inleest, de vereeniging van het regstreeksch gebod met den paedagogischen regel geen schade in dit opzigt te weeg brengt.

Ik erken dat de uitdrukking: "dat de onderwijzer zich moet onthouden van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden", zou kunnen totschijnen eenigzins sterk te zijn. Ik meen echter te mogen herinneren, dat deze uitdrukking ook reeds in vroegere ontwerpen werd aangetroffen, zonder dat eenmaals op de te groote kracht van de uitdrukking, aanmerkingen zijn gemaakt. De bedoeling is geweest om, juist door het bezigen van eene krachtige uitdrukking, hier te beter te doen uitkomen waarvan de onderwijzer zich onthouden moet; dat hij zich stipt onthouden moet om iets te leeren, te doen of toe te laten, wat krenkend is voor de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Dat heeft de wetgever trachten uit te drukken door de veelomvattende vereeniging der woorden "te leeren, te doen, of toe te laten."

De geachte spreker heeft vooral gedrukt op de opneming van het woord "verdraagzaamheid." De spreker schijnt echter geen aanstoot te hebben genomen aan de uitdrukking: "wekt hen op tot onderlinge liefde"; immers ik heb niet gehoord dat daaronter aanmerkingen door hem zijn gemaakt. Ik meen intusschen juist deze uitdrukking: "hij wekt hen op tot onderlinge liefde en verdraagzaamheid" te moeten beschouwen als eene nuttige aanwijzing van den geest waarin de onderwijzer moet werkzaam zijn; dat hij als de eerste der Christelijke deugden moet beschouwen de liefde, en dus ook bij de kinderen; aan zijne zorg toevertrouwd, de on-

derlinge liefde in de eerste plaats moet aankweken. Ik stem den spreker tot dat een onhandig onderwijzen van de uitdrukking, hier voorgeschreven, om aan de kinderen verdraagzaamheid in te boezemen, een verkeerd gebruik kan maken, maar ik meen dat wij niet mogen uitgaan van den maatstaf van den onhandigen onderwijzer, en dat wij in acht moeten nemen wat de onderwijzer behoort te zijn, niet wat hij zou kunnen zijn. Het komt mij voor dat een handig onderwijzer, een man bekend met de pligten van zijn vak, uit het woord »*verdraagzaamheid*» geene aanleiding zal kunnen ontleenen om onverdraagzaamheid of krenking jegens anderen denkenden te plegen. Ik meen integendeel dat het voorschrift: »*prent den kinderen verdraagzaamheid in, dat is: leert elkander dulden, al zijn de begrippen ook onder elkander verschillend; in rijper jaren zult gij bevinden, dat er verschil van meeningen onder de menschen heerscht; wanneer gij die bevinding maakt, zijt dan toch altijd verdraagzaam jegens elkander;*» — ik geloof, dat dit voorschrift een nuttigen wenk voor den onderwijzer zal kunnen opleveren.

De zaak trouwens wil de geachte spreker uit Deventer niet vermeden hebben. Het is ook hem er om te doen dat verdraagzaamheid door den onderwijzer werde aangekweekt. Wanneer de zaak niet door hem op den achtergrond wordt geplaatst, dan is er ook geen gevaar in om het woord »*verdraagzaamheid*» in de wet op te nemen. Zoo als ik gisteren zeide, Mijnheer de Voorzitter, komt het der Regering voor dat over het algemeen in het amendement van den geachten spreker uit Deventer dezelfde geest doorstraalt, dien de Regering heeft trachten te doen heerschen in hare redactie, en dat de wijziging, welke in het amendement plaats heeft, niet geheel is goed te keuren; dat het haar dus wenschelijk toeschijnt dat hetgeen meer bejuveldeijk ook in de tweede alinea is gezegd, in de wet worde opgenomen om tot tigtanoer van den onderwijzer te dienen.

Ik heb tevens nog een enkel woord te zeggen over het amendement, voorgedragen door den geachten afgevaardigde uit Maastricht (den heer van Wijkershoven).

Deze heeft den wensch te kennen gegeven om aan art. 22 eene laatste alinea toe te voegen, ons luidende:

» Het verslag, bedoeld bij art. 194 der Grondwet, bevat de opgave van de klagen, welke wegens niet naleving van deze voorschriften ter Onzer kennis zijn gekomen en van het onderzoek en de voorziening, welke daarop, zoo noodig, van Onzentwege zijn gevolgd.»

De Regering, Mijnheer de Voorzitter, beschouwt het als eene bevoegdheid en als eene verplichting van de uitvoerende magt, om te zorgen dat deze wet behoorlijk worde toegepast, en dat dus ook gevolg worde gegeven aan het voorschrift dat art. 22 zal bevatten. De Regering meent dat een verslag aan de Staten-Generaal jaarlijks over den staat van het onderwijs uit te brengen niet voldoende zou zijn indien niet geleid van het onderzoek en de voorziening welke de uitvoering en toepassing van art. 22 zullen opleveren. In zoverre zou de Regering het overbodig achten om deze bepaling in de wet op te nemen. Maar indien de opname van deze bepaling zou kunnen strekken, om aan die leden, welke zich nog altijd bezorgd gevoelen omtrent de strekking van de beide eerste alinea's, enige gerustheid in te boezemen, dan zal de Regering gaarne in die opname berusten.

De Voorzitter: Wegens het vergevorderde uur stel ik der

Vergadering voor de beraadslagingen op morgen ten elf ure voort te zetten.

Dienovereenkomstig wordt besloten en de Vergadering gescheiden.

VERBETERINGEN.

In de redevoering, uitgesproken door den heer *de Brauw* in de zitting van den 7den Julij 1857, staat:

bladz. 1080, kol. 1, reg. 18 v. b.: *betrachting*, lees: »*betrachting*»

In de redevoering, uitgesproken door den heer *Dommer van Pol-dereveldt* in de zitting van den 8sten Julij 1857, staat:

bladz. 1090, kol. 2, laatste regel: *Want staatsbelang brengt mede dat ieder in de zijne daartoe niet behooren in naam van godsdienstig maar in den regel een goed staatsburger*, lees: »*Want staatsbelang brengt mede, dat ieder in de zijne daartoe niet behoort in naam; » een godsdienstig burger is in den regel een goed staatsburger*».

In de redevoering, uitgesproken door den heer *Vegelin van Claerbergen* in de zitting van den 8sten Julij 1857, staat:

bladz. 1091, kol. 1, reg. 4 v. o.: *alle*, lees: »*allen*»;
aldaar, kol. 2, reg. 13 v. b.: *daarvan*, lees: »*daar van*»;
aldaar, reg. 17 v. b.: *woorden ontrukken om weldoeners*, lees: »*woorden ontrukken hun om de weldoeners*»;
bladz. 1092, kol. 1, reg. 33 v. b.: *zijn*, lees: »*is*»;
aldaar, reg. 34 v. b.: *van Malen*, lees: »*van Thalen*».

In de redevoering, uitgesproken door den heer *Thorbecke* in de zitting van den 8sten Julij 1857, staat:

bladz. 1095, kol. 1, reg. 36 v. o.: *Zoo hij vrijheid van onderwijs vroeg*, lees: »*Zoolang hij vrijheid van onderwijs vroeg*»;
aldaar, reg. 22 v. o.: *aan een examen te onderwerpen*, lees: »*aan een examen van Staatswege te onderwerpen*»;
aldaar, reg. 17 v. o.: *van een bepaalde kerk belijdenis*, lees: »*van een bepaalde kerkbelijdenis*».

In de redevoering, uitgesproken door den heer *Meylink* in de zitting van den 9den Julij 1857, staat:

bladz. 1102, kol. 2, reg. 5 v. b.: *twee gewigten*, lees: »*twee maten en twee gewigten*»;
aldaar, reg. 12 v. o.: *eene batterij maskeren*, lees: »*te maskeren*»;
bladz. 1103, kol. 1, reg. 21 v. b.: *opgegeven*, lees: »*gegeven*»;
bladz. 1105, kol. 1, reg. 22 v. b.: *krenking*, lees: »*wering van »krenking*».

In de redevoering, uitgesproken door den heer *Daud* in de zitting van den 9den Julij 1857, staat:

bladz. 1108, kol. 2, reg. 28 v. o.: *het is daarom dat ik vreesde*, lees: »*het is daarom dat ik wensch*».

ZITTING VAN DEN 10DEN JULIJ.

(SUPPLEMENTBLAD.)

LXXXIV. Lager Onderwijs. (Beraadslaging over de artikelen.)

REDEVOERING uitgesproken door den heer Groen van Prinsterer.

[Zie blad. 1120.]

Ik heb gisteren de Kamer geruimen tijd bezig gehouden, zonder eenige politieke beschouwing over de beginselen dezer wet; thans integendeel is het mij vooral te doen om de politieke quaestie, gelijk die zich in art. 22 concentreert. Immers dit artikel is de zetel van het vereenigingsmiddel om hetwelk het vorig Ministerie vervangen is door dit Kabinet. Het zal bijkans enkel ter verdediging zijn, ter afwijzing van de aanklagt sedert 25 November, tot op den huidigen dag gericht tegen de kleine minderheid, gelijk zij doorzags in de ministeriële stukken genoemd wordt. Eerst poog ik, in enkele opmerkingen, de verhouding te schetsen van wet, Kamer en Ministerie. Daarna beantwoord ik, zooveel noodig, de Ministers. Eindelijk kom ik tot hetgeen nu inzonderheid mijne taak is; parlementaire zelfverdediging, naar recht en plicht.

Bijkans had ik, na de wijze waarop vooral de Minister van Binnenlandsche Zaken mij beantwoord of niet beantwoord heeft, een volkomen stilzwijgen bewaard; maar zag dit overeenkomen met mijne roeping? Is het aan een eene oppositie vergund zich aldus, door een nieuw wapen van parlementaire actie, door het *non loqui ad terminum non loqui* te laten brengen? Zou het niet betamen het recht van een kleine minderheid te handhaven, ik zeg niet als haar meded, maar integendeel, in het algemeen belang, als lid van de Kamer, om den aard van het parlementaire staatsleven? Of is het niet, en bovenal bij eene beraadslaging als deze, wenschelijk, dat ook aan een kleine minderheid, wier stem op het eindresultaat geen invloed heeft, ter veelzijdige toelichting van het onderwerp, in en ook buiten de Kamer, gelegenheid tot vrije ontwikkeling van hare denkbare ruimschoots opengesteld zij? Ik heb meermalen, vooral echter van de zijde van het Ministerie, hooren spreken over het rekken van de discussie en over den bij uitnemendheid kostbaren tijd van de Kamer. Tegen dergelijke drijven moet ik opkomen: ik althans zal deze Vergadering de beleediging niet aandoen van te onderstellen dat, waar een spreker (al is het ook gebreklijk) iets wat niet geheel onbelangrijk is, in het midden zal kunnen brengen, het klagen over rekken van de discussie vergund is. Ook is men, in en buiten de Kamer, overtuigd dat de discussie over deze wet, in betrekking tot hare belangrijkheid, althans niet gerek wordt. Eij, denk slechts aan de wijs en aan den spoed waarmede het, althans na dit artikel, gewigtigste art. 16 tot stand kwam. Eij, denk slechts vergelijkenderwijs aan de verwonderlijke zorg, die de Kamer en het Ministerie aan de wet op de jagt en visserij hebben besteed.

Ook heeft het nalaten of bekorten van tegenbezoek door de Ministers wellicht verscheidene uren bespaard; weshalve van dien uitgewoonden tijd mij een deel kan worden verleend. In de *Arnhemse Courant* lees ik: „Met sneller gang dan verwacht werd, vorderen de discussie en de onderwijswet ten spijt van een kleine minderheid.” Zou het goed zijn dat dit ten spijt deze minderheid plaats heeft? Is het niet veel eer, vermits zij de gemoedsstemming uitdrukt van een niet onaanzienlijk gedeelte der bevolking, dat men deze wet met schrik te gemoet ziet, wenschelijk zelfs den schijn te vermijden, als ware zij in het regt van spreken verkort?

I. Enkele opmerkingen over de verhouding van wet, Kamer en Ministerie.

a. Indien, wat ik niet onderstel, Christelijke, en, wat boven alle bedenking is, de 4de alinea wegvalt, dan is, volgens de eigen verklaring van den Minister van Justitie, deze wet dezelfde waartegen het petitionneert gericht en dit Kabinet gevormd werd.

b. Indien Christelijke blijft, is de wet erger. Vooreerst, omdat heiligscheennis gepleegd wordt. Vereenig Jood en Christen op ééne volkschool, zoodat zij ter wegneming van het kenmerkend-Christelijke verplicht zijn, en geef dan aan die onchristelijke schoolgemeenschap den Christelijken titel, dit noem ik heiligscheennis. Ten andere, omdat de wet aldus een stem geeft aan een eene voor de minderheden gevaarlijke practijk. De bezwaren der theorie, waar het doenlijk is, te verzwakken door de practijk, wie zou dit afkeuren! maar het is v niet vergund te wijzen op stelselmatige verloocheuning van een zoo even aangekomen beginsel, door een practijk die eens kiem van tweedragt in het land werpt.

c. Waarschijnlijk zal de wet met een eerevergoete meerderheid worden aangenomen. Vooreerst, door diezelfde zucht tot afdoening — *lites finit oportet* — waaraan wij de voortreffelijke wetten te danken hebben op het regt van vereeniging, op de ministeriële verantwoordelijkheid, op het ambtstuur; ten andere, op grond eener dubbelzinnigheid. Hoe was het gisteren? De Minister van Binnenlandsche Zaken verklaarde: er zal geen godsdienstig onderwijs *ez*

profeso zijn. Dus accidenteel? occasioneel? dit is het proselytisme in zijn gevaarlijksten vorm. Hoe is het heden? De Minister van Justitie wijst, doorgaans althans, weder op *stricte neutraliteit*.

Schier de gansche Kamer, en bij uitnemendheid de groote meerderheid van 1856, is homogeen met het Ministerie. En waarom de meerderheid bij uitnemendheid? Omdat het Ministerie met haar homogeen werd. Omdat zij de wet als haar werk en het Ministerie als haar *werktuig* beschouwt, dat zij niet verbroekt eer het werk volbragt is.

De slotsom van al hetgeen hier in deze dagen gebeurt, komt neer op eene politieke mystificatie, erger dan aan het Kabinet van 1853 in rekening gebracht werd.

II. Thans wil ik trachten kortelijk te antwoorden aan de Ministers.

De Minister van Binnenlandsche Zaken wees op het lommerkijk wettenvoerlijk, waar ik, meer dan hij, tot zorgenvrij overleg geleid heb. Waarschijnlijk zou hij dit niet hebben gedaan, indien hij zich afgevraagd had: vooreerst, of er in eene parlementaire vergadering dikwerf een moeilijker toestand voorkomt aangezien toestand kan zijn dan die van een minister aan wien de meest geduchte wederpartijder voor het to stand brengen van die wet de hand reikt? De Minister kon mij niet volgen in de hooge sferen waarin ik was geraakt. Die hooge sferen zijn in onmiddellijk verband met den aard en de natuur van deze wet. Hoe is eene behoorlijke behandeling der vraagstukken die zich aan deze wet hechten, denkbaar zoolang men niet uitlagere dampkring zich tot deze sferen verheft? Ziehier wat ik meermalen gezegd heb; de meest eenvoudige, die in gezond zielevoelend voor zijne kinderen belang stelt, is dikwerf meer dan de schranderste politici tot oordeel vellen over onderwerpen van godsdienstigen aard bevoegd; niet ligt zal zoodanig iemand verpoeden, dat ik in dien hoogen dampkring buiten de orde van deze quaestie geweest ben.

Het heeft mij bevreemd dat de Minister van Justitie soortgelijke aanmerking intrent het wijzen op Bunsen gemaakt heeft. Immers hij zelf heeft mij op dit terrein gebracht. Hij zelf heeft hier in het verschiltusschen Stahl en Bunsen, den oorsprong van het verschiltusschen ons gezocht, en al was het lezen van de *teekenen der tijden* aan den Minister nog niet vergund, de door mij aangewezen strekking van het invloedrijke geschrift bij de meest voorzeker niet onbekend. De Minister van Binnenlandsche Zaken zeide: Let wel: de kleine minderheid heeft niet eens het inleveren van een amendement beproefd. Ik antwoord: met welk doel zo zij dit hebben kunnen doen? Ter latere toelichting van hetgeen deze *ijds* verlangd wordt. Maar dit is wat de hoofdtekken aangaaen, v. a. vroeger mppigmaal, en door mijn vriend uit Amersfoort, en heeft van de vrede van Oudtshoorn dezer dagen geschied. Of, m inderdaad de *erbetring* in de wet te brengen? Doch al wat aan de groote meerderheid van 1856 misvalt, heeft — dit is nu juist de vrucht over welke wij — in deze Kamer gegerlei kans, ik zeg niet op aanneming, maar zelf op ernstig overleg.

Voorts volhard ik in het beweren dat er bij de inzening van een ontwerp van eene *voorloopige sanctie* geen sprake mag zijn. Dit strijdt evenzeer tegen de vrijheid der discussie als tegen de onafhankelijkheid der Kroon. De beteekenis der zinnijke motie van het goacht mededel uit Arnhem (den heer Dollert) bij art. 16 was: wij begrijpen het ook wel, doch er moet, in verband met hetgeen wij beoogen, hierop nu niet worden geteld.

De Minister van Justitie heeft veel over den aard van een Christelijk onderwijs ook voor Israëlieten gezegd. Doch de maatstaf voor hetgeen op de gemengde school voor allen regd, ligt, noch in het een of ander voord opgenomen door de wet, noch in de meening van een Israëliet, al is hij lid der Tweede Kamer, noch in het oordeel van rabbijn of opperrabbijn (want in elke gezin *wardt* somtijds ook door rabbijnen of opperrabbijnen het regt *hennet* *kaak* *mis* *kend*), noch ook in geestelijke uitlegging van den Minister van Justitie. Neen, de maatstaf ligt in den aard der inrigting: want Christenen en Israëlieten vereenigd zijn, kan geen ander Christendom dan van hetgeen kenmerkend is ontstaan, worden geduld. Bij de zoutelooze zout. Gij moet komen tot *stricte neutraliteit*. Bij de minste afwijking is, ook zonder opzet, het proselytisme dat. En nu wilt ge dat de opleiding *neutraal en Christelijk* te gelijk zij? Qualificeer zelf dit verlangen. Of herinner u dat een van uw en onze vrienden, die eere de wet verscheen, voor dit Ministerie herkendelijk in de bres sprong, dit pralen met een woord, waar de zaak verdwijnt, *oneindelijk voordenspel* noemt.

De Minister van Justitie heeft de regt opgemerkt, dat de knoop van het problema omtrent het mogelijke van Christelijk onderwijs, ongerieflijk voor allen, ligt in het verband van *vrucht en wortel*. Voorzeker: doch zoo zij uwe zedekunde niet ontleent aan een anderen wortel, den wortel eener algemeene godsdienst, ergerlijk aan allen; zoo, gij inderdaad enig verband begeert tusschen de vrucht

in de school en den wortel *buiten* de Kerk; ook dan, juist dan, zal elk geloovig en gemoeidelijk onderwijzer willens onwillens de eigenaardigheid van den wortel overbrengen in de vrucht, en dit heb ik genoemd het proselytisme in zijn meest gevaarlijken vorm.

De Minister heeft in hetgeen hij van de *confessionele* rigting gezegd heeft, eene soort van splitsing gemaakt, waarbij ons schier nitsluitend het *vervalst* isomisme in den voet liep. Ik acht dat hij ons aldus misdeeld heeft. Ik kan hieromtrent in geene ontwikkeling treden. Van wederkantten is er gevaar; het leerbegrip; in Gods woord gesproken, moet zijn rigtsnoer voor het geweten en drijfveer voor het hart.

Ik wil niet veel meer uit de rede van den Minister van Justitie opnemen; ook omdat ik bijna zou durven beweren, dat er een tijd zal komen, waarin niet al wat door hem gezegd is met genoegen zal worden herdacht. Wel moet ik nog één punt opnemen: de onverantwoordelijkheid van aan de god gemeente diets te maken, dat de Bijbel uit de school geweerd wordt. En waarom was die *onverantwoordelijkheid*? Omdat men den Minister onderrikt heeft, dat de school met Protestantische kinderen in den Bijbel staat, en omdat de Minister zich vleit, dat het voorbeeld eener zingelijke schikking op vele plaatsen zal worden gevolgd. Kamer meer duidelijk bewijs zijn dat de Bijbel uit de openbare school, als rijkinstelling, geweerd wordt? Licht er vrijspraak aan de wet in de maatregelen die men reeds aanvankelijk neemt ter neutralisering van de verderfelijke strekking der wet? Duidker, zegt men, zal wakker worden geschud. Ik hoop het; maar, opdat het goed is, wil ik voortkomen, mag het kwade niet worden verrikt.

Ik voel mij gedrongen den geachten afgevaardigde uit de hoofdstad (den Heer Baud) te danken dat hij heeft doen gekomen, om in deze wet, ook indien zij de volkomen vrijheid van bijzonder onderwijs waarborgt, desmettenin door de organisatie van het openbaar schoolwezen, eene kiem van *gewetensdwang* liet. Evenwel, hij zal waarschijnlijk voor de wet stemmen, mitsdien om het financieel bezwaar dan ons het haghelijke eener herziening van art. 194 der Grondwet. Nu was ik de opmerking, dat tegen hetgeen hij op den voorgrond gezegd heeft, geneerle bezwaar gelt; gewetensvrijheid wordt nooit te dier gekocht en er kan geen eener twist-vraag zijn dan hetgeen uit het smoren van de klagte over gewetensdwang ontbrandt. Welke, vroeg dit geachte lid, zou mijne redactie zijn van het nieuwe art. 194 der Grondwet? Waarschijnlijk heeft hij geen onverwijld mededeelen van eene in laar juistheid altijd betwisbare formule, maar de opgaaf der hoofdgedachte begerd. Zij is deze. In eene levensvraag voor de natie moet, zoolang de deugdelijkheid der verschillende stelsels nog als twijfelachtig kan worden beschouwd, de gewone wetgever zijn. Vrij om te beslissen of in het openbaar schoolwezen te afzonderlijke of de gemengde school de voorkeur verdient; vrij om te beslissen of het onderwijs in den regel openbaar, dan wel of ingedeeld, terwijl het, onder toezigt van den Staat, wordt overgelaten aan de Kerk, de openbare school enkel optreedt, waar het bijzonder of kerkelijk schoolonderwijs te kort schiet. Eerst dan zal eene Grondwet nütich en niet verderfelijk zijn, wanneer zij de nakomsten van den historischen vooruitgang opteekent, en niet de natie in onwaardigen boei knelt.

III. Nu het laatste en meest gewigtige deel van mijn betoog. De verdediging van de kleine minderheid tegen de aanklaging van het Ministerie. Zij is *ondankbaar*!

Thans, zoo poest, heb ik behoefte aan de welwillendheid der Kamer. Niet dat ik, als zou ik buiten de orde gaan, *gunst* vraag; neen, ik steun op het recht; het recht der minderheid om, ik zeg niet in haar eigen, maar in het publiek belang, ter verantwoordeling te worden geroepen. Maar desmettenin is het ook de welwillendheid der Kamer die ik vraag; omdat ze nu door den spreker niet kan worden gemist; omdat, in een toestand als waarin ik nu verkeer, een spreker alleen door de ondersteuning van het geheel te genoemte klaarheid en kalme ter ontwikkeling en formulering zijner gedachten in staat kan worden gesteld. Reeds zeide ik enkel die inlichtingen te zullen geven waartoe ik *bevoegd* en *verplicht* ben. Ik wensch, metter-zijde-stelling van al wat naar persoonlijke yete, die niet in mijn hart ligt, zou kunnen gelijken, een blik, uit het standpunt der historie, op den toestand van het Vaderland te werpen. De Kamer en ook de natie mag van iedereen die hietoe in de gelegenheid is, vergen dat hij, binnen de grenzen door behoedzaamheid en kiescheid afgebakend, eenig licht verspreide over eene randselachtige bladzijde, belangrijk om hare gevolgen, zoo die we reeds aanschouwen, als die we nog te gemoet gaan. Ik wies op de beschuldiging van het Ministerie van 25 November af tot op den huidige dag. Evenwel, wanneer ik van het Ministerie geest maak, is het de Minister van Justitie dien ik bedoel. Ik moet hem van het Ministerie isoleren, of liever dit Ministerie vrecenzelvigt zich in hem. Hij

is belast geweest met de vorming van het Kabinet. Hij alleen had de overtuiging der mogelijkheid van het verzoeningsmiddel, dat nu in art. 22 van de Kamer voorgelegd wordt. Van de tegenwoordige Ministers hij alleen, en ik mag deze gelegenheid niet laten voorbijgaan zonder den Minister van Binnenlandsche Zaken te danken, dat hij evenwel, door zich met het departement te belasten, eene discussie mogelijk gemaakt heeft die, ofschoon, ook door hem zelve in enger grenzen beperkt, evenwel niet zonder vrucht tot meer juiste waardering van de strijdige gevoelens om zijn zal. Ik moet den Minister van Justitie isoleren, niet om van het gewigtig verschil, uit gekwetste eigenheid, eene persoonlijkte questie te maken in kleinezegenen zin; maar omdat wij lijke questie te maken in kleinezegenen zin; maar omdat wij hier over elkander zijn als — ik neem de hedendaagse, zeer ruime betekenis van het woord — als *Staatsheden*; als mannen die door den loop der omstandigheden, tot uitoefening van invloed op den gang der zaken geroepen, verzenwoordigers zijn van rigtigheden, dijs, ook wanneer zij zelve straks in deze Kamer hunne plaats verlaten, desmettenin blijven bestaan, ten nutte of ten nadele van het land. Ik hoop geen oogenblik te vergeten, vooral *vooral* van opleiding tot de Christelijke dengden spraak is, het bij uitnemendheid Christelijk voorschrift: waarheid betrachten in liefde. Ik stel den Minister van Justitie voor, indien hij eenig antwoord geeft, dit niet onmiddellijk te doen; maar bij de volgende alinea, die daartoe ook gelegenheid geeft. Wat mij betreft, zoo ik niet in de volstrekte noodzakelijkheid van spreken gebragt word, ik ben voornemens te zwijgen; te zwijgen ook bij alinea 4, te zwijgen ook bij de verderde behandeling van deze wet.

Welke is de aanklagt die tegen de kleine minderheid en bepaaldelijk tegen mij gericht wordt? Men zegt of geeft te kennen: gij zijt het die sedert jaren dit vraagstuk, het verband van openbare schoolwezen en godsdienst telkens in de Kamer en in het land gebragt hebt; gij zijt het die op den 30sten November 1855 aan den Minister van Binnenlandsche Zaken de verklaring hebt *ontworpen* omtrent het niet-Christelijke van den Nederlandschen Staat; gij hebt hiervan gemaakt, in verband met de onderwijswet, eene zaak van *volk en Kerk*; gij zijt het die aldus het petitionnement hebt uitgelokt; gij zijt het ten gevolge van wiens (om nu eens de woorden van het Voorloopig Verslag te gebruiken) dogmatischen invloed op den grooten hoop eene verandering van Ministerie in uwen zin en geest tot stand kwam. En nu dit Ministerie daar is, wordt het door u en uwe vrienden bestreden met voorbeeldloze felheid. Ziedaar nu on dankbaar, uw schier ver-raderlijk gebreke. Nooit zijt ge voldaan; die de waardij van hetgeen men u geeft, deprecieert gij de bijvoegsels die in art. 22 ter uwer gunste gebragt zijn. Mijlkeer de Voorzitter, ik heb geen ander antwoord dan dit: laat door de Kamer het gehalte dezer sieraden, uit haar en vooral uit ons standpunt, ter toets worden gebragt; leg voorts naast het ontwerp, waartegen dit Kabinet gevormd werd, het ontwerp dat dit Kabinet u voorlegt, en beantwoordt zelf de vraag: is de kleine minderheid on dankbaar?

Nog iets, dat mij zelve raakt. Wat heeft de Minister van Justitie op den 25sten November aan de Kamer gezegd? Het was mij toen, er de onderwijswet verscheen, welligt niet geoorloofd het antwoord te geven waartoe ik thans verplicht ben. Dit werd mij toen gevraagd: "Wat mijn geachte vriend niet even goed als ik, als alle anderen, dat een anti-revolutionair ministerie alleen denkbaar was niet hem aan het hoofd? Wist hij niet dat, toen de gelegenheid zich aanbood om eene profet te nemen van een anti-revolutionair Kabinet, mijn vriend onder degenen geweest is, die deze proeve niet raadzaam hebben gezegt?" En nu voegt men er welligt in verband met dien veelbetekenden wenk bij: thans is voorwaar vervuld wat de Minister dienzelfden dag voorzien en voorzegt heeft: "Het zou mij eene zeer smartelijke illusie geweest zijn, indien het moest blijken dat de anti-revolutionaire rigting van mijnen vriend, en bepaaldelijk van hem, zoo exclusief, zoo onhandelbaar ware, dat zij niet in staat zou zijn iets goeds te zien, te waarden en te ondersteunen, dan hetgeen restgreets alleen van haar uitgaat." Worden waarop niet ten onrechte, zegt men, de bedreiging volgde dat ik tot straf of heilzame tuchtiging *buiten alle partijen* zou worden gezet.

Ik zal de Kamer terstond plaatsen op het terrein waarop alleen deze teedere questie vatbaar is ter behandeling alhier. Hetgeen toen de Minister gezegd heeft, was, in verband met onze parlementaire usantie, te weinig of te veel. Indien hetgeen de Minister scheen te bedoelen, inderdaad gebeurd is, welan, verkrijg dan (en ik zal er u dankbaar voor zijn) *verlof tot volledige mededeeling*, niet tot halve openbaarmaking, waardoor gij onwaardige vermoedens laat kleven op iemand, aan wien verantwoordelijkheid uit den aard der zaak belet wordt.

Meer hier te zeggen is mij niet vergund. Doch wat *kan* ik hier wil, en wat *moet* ik doen, omdat ik het doen kan? aan de Kamer

LXXXIV. Lager Onderwijs. (Beraadslaging over de artikelen.)

en aan het volk bekend maken hoedanig in Mei 1856 mijn oordeel over den toestand van het land geweest is. Hieruit zal men kunnen afleiden, hoedanig, indien ik geraadpleegd ben, mijne raadgeving geweest is.

Ik zeg in Mei 1856, nadat het petitionneement beantwoord was in de Kamer en met minsching bij het Voorloopig Verslag, hetgeen in zijne heillooze hoofdgedachten (thans in art. 16 opgenomen) regtstreeks daartegen gekant was.

Voorarst, eene wet, in den zin en geest van het verslag, mag in Nederland niet tot stand komen.

Ten andere, het oogenblik tot intrekking van de wet is nog niet daar; men moet aan de discussie vrijen loof laten; de discussie vooral zal het heillooze van het licht stellen; vooral nu geen verandering van Kabinet, vooral nu geen tuschenkomst des Konings.

Ten derde, er kan geen sprake zijn van een zuiveranti-revolutionair Kabinet; maar (volgens de usantie die zich omtrent de ministerieele verantwoordelijkheid in de laatste jaren heeft vertoond) wil van een ministerie *ad hoc*, waarin voor deze quaestie beslissend evenwigt verleend word aan iemand, die met de hoofdgedachte van het petitionneement homogeen is.

Ik kom tot het teederste punt van alle: welke was mijne gedachte omtrent den *persoon*? Ik maak geen het minste bezwaar om ook hieromtrent te zeggen wat met betrekking tot mij zelven mijn gevoelen was. Zeer dikwerf is, vooral in de laatste jaren, in dagbladen en elders, op gepaste en ongepaste wijze, mijn optreden in dergelijke betrekking, met de partijdigheid van weerszij van vooroordeel, als een onheil of als een weldaad voor het Vaderland beschouwd. Ik ben dus verplicht geweest ook zelf na te gaan wat ik hierover dacht. Ik vind mij zelven altijd voor dergelijke betrekking weinig geschikt en zeer weinig gezind: ik ben steeds van oordeel geweest dat beginselen, waartegen nog zoo veel tegenstand, ook in persoonlijke antipathie, zich openbaart, eerst nog meer wortel behooren te schieten en meer veel te winnen in den vorm van oppositie. Maar ik heb evenwel in die gowigtige dagen niet vergeten dat het *casu*, quo bezwaarlijk zoo kunnen worden zich te onttrekken in eene crisis, die gedeeltelijk aan onze richting in rekening gebracht werd. Ook zag ik niet voorbij dat eene Regering, wanneer ze beginselen heeft, vooral daarom en ook reeds omdat ze Regering is, meer dan men dikwerf vermoed zou hebben, vermag. Vooral was ik doordrongen van het tegendeel eener stelling die de Minister van Justitie in deze Kamer-gebragt heeft: „Ik moet, zelds hij, het vertrouwen van den Koning niet bediscuteren of betwisten”; ik daarentegen ben altijd, en vooral ook in Mei en Juni 1856, van oordeel geweest, dat de vorming van een Ministerie niet *het gevolg* kan zijn van overleg, zoowel onderling, als daarna in het bijzijn van den Koning, omtrent de grondslagen en, in dergelijke crisis, omtrent de lijn der operaties van het Kabinet.

Ik wil ook niet ontcijnen welken indruk op mij de beoepening van den Minister van Justitie als hoofdpersoon gemaakt heeft. Van huivering eenigermate; omdat bij waardering van uitnemende talenten en prijzenswaardig karakter, mij niet onbekend waren eene veranderlijkheid, bewegelijkheid, ondergeschiktheid aan de indrukken van het oogenblik, waaruit ik in dergelijke betrekking de mogelijkheid van zeer gevaarlijke werking te gemoet zag. Onmiddellijk evenwel werd mijne vrees getempert door de verzekering dat de Minister van Justitie niet in het algemeen, maar in deze levensvraag was — om mij van eene uitdrukking door hem zelven vroeger alhier gebruikt, te bedienen — *rolloed anti-revolutionair*. Waarom was ik hiervan verzekerd? Vooral, om mij hierbij te bepalen, om zijne warme adhaesie, op 1 December 1853 en om de petitie in Februarij 1856 ondersteekend. Nu vraag mij de Minister van Justitie dezer dagen: waart gij niet ook toen met die andere reeks van antecedenten, waarop gij thans zelf de aandacht vestigt, bekend? Ongetwijfeld, maar zij stond mij, juist omdat gij daarvan in de onderwijs-quaestie waart afgeweken, minder levendig voor den geest, en bovendien, zoo er tweederlei reeks was, moest de aanvaarding zelve van het Ministerie gerekend worden het meest afdoende bewijs eener keus, overeenkomstig uwe houding als lid der Kamer en den inhoud van het verzoekschrift waarbij gij u aan de Kamer gewend hadt. Ziehier nu juist — de Minister zelf zelf, later althans, erkennen, dat ik de oorzaak, die daarop het minst ongunstige licht werpt, aangeduid heb — maar zie hier wat eigenlijk de slotsom is der zaak: het stellen van eigen beschouwing in de plaats van het sedert jaren bekende systeem der richting door wier invloed een Minister aan het bewind komt. Dit is wat ik een voorbeeld deszelfs en eene voorbeeldloze feil noem. Dat iemand, bekend als medestander, in de vraag waarop het Ministerie gevormd wordt, van eene richting, die door zijne benoeming het overwigt scheen te erlangen, de kracht van het Gouvernement onmiddellijk tegen haar keert. Dit is in de *daad* (ik laat de bedoeling daar, ik houd mij overtuigd dat de Minister den aard en de *porde* der *daad* niet ingezien heeft) politieke ondanikbaarheid, politieke ontrouw, poli-

tieke onbedachtzaamheid, omdat tegenover de groote meerderheid der Kamer, waarvan men het bestrijden op het oog had, in plaats van eene richting, in het volk geworteld, een individu gesteld werd. Wat ik verplicht ben aan den Minister van Justitie te verwijten, is niet, dat hij als staatsman en wetgever voortbij zag wat hij als dilettant-theoloog gezegd had. Integendeel; hetgeen ik afkeur is dat hij de theorie van den dilettant-theoloog gerigt heeft tegen het gevoelen omtrent de onderwijs-quaestie, in die verdediging waarvan, uit het standpunt van wetgever en staatsman, hij in deze Kamer anderhalf jaar ons ter zijde gestaan had.

Daarom ben ik zoo verbaasd geweest over de sluitingsrede van 5 Julij 1856, waarin met één pennestreek het vonnis over de hoofdgedachte van het petitionneement en over al hetgeen sedert jaren in dien zin gezegd en geschied was geveld werd. Tegenover de aanklagt der Regering stel ik deze klacht: gij hebt, door die ééne verrassende wending, u zelve en ons magtelooz en onbreikbaar gemaakt. Gij zijt magtelooz. *Circumspice!* Gij hebt aan de groote meerderheid, in wier bestrijding uw roeping bestond, de hand gereikt. Gij hebt, meer dan ooit, de oppositie gemaakt tot vreesde partij. Ook ons hebt gij magtelooz gemaakt. Ik zeg er velen dit van. Al de krachten, die, in die onderstelling dat gij een beter beginsel zoudt aannemen, u weifeld hebben ondersteunden, zouden, wanneer gij aan uwe politieke belijdenis getrouw waart geweest, niet met gestadigheid hebben gedaan. Al de krachten, die zijl, afschoon menigenen het niet zoo gedacht hebben, bij u hebben gevoegd, zouden, ook wanneer gij op uw politiek standpunt waart gebleven, even conservatief geweest zijn.

Voor een groot deel hebt ge ons van onze beste krachten beroofd: gij hebt tweedragt doen ontstaan, waar eensgezindheid meer dan ooit vereischt werd. En hoe is het met de belangstelling van het volk? De natie, die in 1856 zoo levendig deel aan het volksbelang nam, in welken toestand is zij door uwe politiek gebragt? Ik wil het ophelderen met eene vergelijking: wat zeer mogelijk was in 1856, is wellicht in 1857 ondenkbaar. Indien in 1856, na eene beraadslaging, niet gelijk nu terloops, maar met bedachtzaam overleg voorbereid, en waartoe de aandacht van de natie ware gevestigd, geschied ware wat nu plaats heeft gehad bij de behandeling van art. 16, de verwerking van een amendement ter handhaving in de openbare instellingen, in de volkschool, van het Christelijk karakter der natie, dan zou men niet gearzeld hebben; dan zou men althans in overweging hebben moeten nemen, om *op dit punt*, het doordrijven van de godsdienstlooze school, in haar jaarmetijk *non plus ultra*, het Ministerie te veranderen en de Kamer te ontbinden.

En wat zou in 1857 nog mogelijk zijn? Ik weet hierop geen antwoord dan dit ééne: nimmer zullen wij althans regtstreeks of zijdelings deel nemen aan hetgeen men in de laatste jaren helaas! door tuschenkomst van hen wien het niet om beginselen te doen was, te veel gezien heeft, *politieke kantbaarheden*. Ook dit nog: ik heb altijd weerszij had van het *galvaniseren*, ik heb altijd gewenscht het *electriciseren* van een volk.

Magtelooz zijn was; het leger is ontbonden, en zoo men verlangt te weten welken invloed de politiek van het Ministerie op den invloed, dien ik wellicht persoonlijk uitgeoefend zou hebben, gehad heeft, ik kies twee voorbeelden: het eerste uit hetgeen bij de optreding van het Ministerie, het tweede uit hetgeen dezer dagen over mij gezegd werd.

Zoodra de sluitingsrede van 5 Julij bekend was, werd in eene met uitnemend talent geschrevene brochure: *Een nationaal ministerie*, waarin de kracht van het Kabinet in het verbreeden dier kloer bij ons gezocht werd, dit gezegd: „Wellicht heeft tot de impopulariteit der anti-revolutionaire richting medegewerkt een min gunstige indruk, door den persoon van den hoofdlieder der partij gemaakt: aan uitnemende talenten zehien hij niet altijd te paren die openheid waarop het Hollandsche karakter zoveel prijs stelt, die kiescheid in de middelen, welke de Nederlandsche natie ook bij hare Staatslieden gaarne opmerkt, en de sijnheid zijner vormen, meende men, deed de bitterheid zijner polemiek nog te meer uitkomen.” Dit oordeel, ter versterking van het Ministerie, was het loon voor hetgeen door ons verrigt was. Het tweede voorbeeld is dit: een vriend, nu althans vriend van het Ministerie, verklaart, terwijl ik hier in den strijd voor de dierbaarste regten der Natie gewikkeld ben, aan het Nederlandsche volk, dat mijne beginselen zij beginselen van *sehijngodsdiens* en van *sehijnvrijheid*. Dat is, volgens hem, het karakteristieke van eene vrij langdurige politieke loopbaan, in geschriften en parlementaire handelingen openbaar.

Evenwel, er is bij grievende teleurstelling ook veel dat, uit een hooger standpunt dan van het oogenblik, openbrt en verblijdt. Ook daaromtrent zij eene enkele opmerking mij vergund.

Het zal eene groote winst zijn (ik moet een woord gebruiken, in dezen kring bijkans onbekend, omdat de richting, die ik karakteriseer, een grooten invloed op den gang der geesten en dus ook op den gang der zaken gehad heeft), wanneer de *etisch-venisch*

rigting, waarmede de Minister van Justitie homogeen is, mogt leeren dat zij, in zoo ver ze met onze hoofdbeginzelen breekt, medewerkt tot een stelsel, hetwelk, in Kerk en school, aan het volk het eenige noodige ontrooft. Eene groote winst, indien de Protestantsche Christenen eindelijk ontwaren dat hetgeen wij en zij door eene nationale en Christelijke opvoeding bedoelen, onverkrijgbaar is op de gemengde school. Eene groote winst, indien men de overtuiging erlangt; dat verbroedering tusschen Roomsch-katholijken en Protestanten en ware volkséénheid door gedwongen vereeniging belet wordt. Nog iets. In de nederlaag is de kiem der overwinning. Reeds nu. Nu reeds is, ik ben er overtuigd van, door onze volharding, antipathie verminderd en sympathie verduubeld. Voor het vervolg. Wij vermogen niets tegen de waarheid, maar voor de waarheid. En, indien het waarheid is hetgeen wij belijden, dan zal vroeg of laat, door ons of door anderen na ons, de zege worden behaald.

En nu ten slotte een woord aan den *Minister van Justitie*, een woord over het *petitionnement*, een woord over den Koning. Ik heb onlangs den Minister van Justitie genoemd mijn *voornamen* en mijn *toekomstigen* vriend. Het is goed, geloof ik, dat de naam van vriend thans in deze Kamer niet meer gebruikt worde. Ook hem zal het niet verwonderen, wanneer ik zeg dat door de handelwijze, waartoe hij zich verplicht heeft gerekend, hij aan mij en mijne vrienden, zonder het te willen, bittere smart heeft veroorzaakt. Men spreekt wel eens van tijdverdubbeling in een veldtog; dit dienstjaar, deze *campagne* mag mij althans voor meer dan een dubbel dienstjaar worden toegerekend. De Minister van Justitie heeft ons bittere smart aangedaan, met het oog op hetgeen wij houden voor de ware belangen van den Koning en van het vaderland. En toch, bij de overtuiging dat de oorzaak van dit gedrag, anders onverklaarbaar, in den invloed enkel eener gevaarlijke theorie ligt, is het mij behoefte, ook thans te herhalen dat hij in mijn oog een exceptioneel man is, die zonder onoprechtheid kan doen, wat door een ander zonder onoprechtheid niet zou kunnen worden verrigt; dat bij hem ook de meest verregaande afdwaling met eene edele drijfveer moet in verband

staan. Ik voeg er bij (en wellicht is het voor het oordeel dat over hem zal worden geveld, niet geheel onverschillig, dat deze verklaring, zelfs op dit oogenblik door mij aan hem gerigt wordt), dat ik, gedachtig aan zijne uitnemende diensten ten behoeve van het bijzonder onderwijs, aan den moed, waarmede hij, even als wij en meer wellicht dan wij, ook in deze Kamer, in den smaad onzer belijdenis gedeeld heeft, gedachtig aan hetgeen hij voor ons sedert eene reeks van jaren is geweest, hem ook thans nog hoogschat, beklagt en lief heb.

Een woord over het *petitionnement*.

Bij dat *petitionnement* hebben zich oyen als in 1853, onedele bestanddeelen gevoegd, maar de hoofdgedachte is edel geweest, en zal veld winnen onder het volk; de gemengde school mag niet behouden worden, indien zij, om gemengd te blijven, van al wat aan den Protestantschen Christen diebaar is, beroofd wordt.

Een eerbiedig woord van dank aan den Koning. Ik prijs den Minister van Justitie, dat hij de gedachte des Konings in deze Kamer heeft gebracht; de Koning had herhaaldelijk verklaard, Zijne sanctie aan de wet niet te zullen geven. Ik zou gaarne zien dat het denkbeeld eener voorloopige sanctie door dit Ministerie ter zijde gesteld, dat aan den Koning, water ook gebeure, de eer wierd gelaten zich *zoolang mogelijk*, ook tegen deze wet, dezelfde wet, te hebben verzet en geene sanctie, ook geene voorloopige sanctie, te hebben gegeven dan na eene vrije discussie in de beide Kamers der Staten-Generaal.

Deze wet is genoemd eene wet van *tweedragt* en van *gewetensdwang*. Welnu! de verklaring van den Koning in 1856 zal eene cervolle bladzijde in Zijne geschiedenis, in de geschiedenis van Zijn Stamhuis beslaan. Zij zal het bewijs geven dat de Koning, in een belangrijk tijdsgewricht getrouw is geweest aan de leus van zijn Zijn land en van Zijn geslacht. Eene wet van *tweedragt*; dus heeft de Koning gedacht aan de zinspreuk van Nederland: *eendragt maakt magt*. Eene wet van *gewetensdwang*; dus is de Koning *zoolang mogelijk* getrouw gebleven aan de leus van het Oranje-wapen, waarmede Zijne voorvaderen de gewetensvrijheid, in en buiten Nederland, hebben behandeld: *Je maintiendrai!*

PERPUSTAKAN NASIONAL RI